

ומסכר אם [יור]שה אם זולתי אלו פורטין את הדברים וכולל[ין] וכותבין מן (8) כל מאן דהאליף ביני ובין בני אדם מן שותפות מן עסקא מן משא ומתן מן ירושה ומן מקח ומסכר ומן (4) מוסראנא ומן יותראנא ומן רואחא ומן (5) זיאנא ומן הלואה ומן פקדון מן מציאה ומן קבלנות ומן גזל ומן אונאה ומן כל באבי ואנפי דעלמא (6) ובציתיה וצירי[פיתיה] וניקיתיה ושויתיה אביזאר לפלני דגן (7) לירתיה בתריה מני אנא פל' ומן ירתאי בתראי מן כל דר ודר ומן כל טענתא וערערתא ומן (8) משיע[תא] דתבעין בני אדם חד חבריה ומן כל דבר הקרוי [שנאה] איבה ותרעומות ומדיני אדם ומדיני שמים ומכל דין (9) ודיאן ומן כל פוקד והחסר וסימר ומשמע ותיגר ומצו ומיראן ומיזכא ומן כל חשבנא ומן כל שבועה ומן כל טענתא דטענין בני אדם חד חבריה ומן שבועתא וגזירתא ושמותא סתם ופירוש ומהנעלת כל בית דין בין לדיני ישראל בין לדיני אומות העולם (10) וח[יל]ית ליה ומחילית ליה כל טענתא ושלותא וכל פשרא בכל מאי דהוה בינאתן מן יומי עלמא ועד כען בין מאי דידענא ביה ובין מאי דלא ידענא ביה בין מאי דמתגלי ובין מאי דלא מתגלי בין הרבה בין מועט מחילה גמורה בפה ובכל בעולם הזה ולעולם הבא בגמר פי ודעתי והסכבתי. ולית לי אנא פלני ולא לירתאי בתראי למיהדר טעתה ועד עולם למתבע ית פל' דידן או ירתיה בתריה בשום מידעם מן כל מה דהוה בינאתן מן יומי עלמא ועד כען לא בטענת ברי ולא בטענת שמה ולא בשום אנפא בעלמא לא בשבועתא ולא בגזירתא ולא בשמותא לא סתם ולא פירוש ולא בראיה ולא בשטרא ולא בשהדותא ולא על [עמוד כ] [פה] ולא בטענתא ולא בש[לוחתא] ולא בדינא ולא בחשבונא. וכתבית ליה שטר אביזריה דגן ליהוי שריר וקיים ומוחזק בידיה וביד ירתיה בתריה דיוכון ביה בכל באתי דינין לעולם. ואחריות ביזאריה דגן עלי אנא פלני בר פלני ועל ירתאי בתראי דכל מא דיייתי מארבע רוחי עלמא בר וברת אח ואחות וקרוב ורחוק יהודי וארמאי [בע] לי נכסין (11) ורישן רשותי ופרעי חובתי דיקום וידון ויזכה (12) בקני פל' דגן ויתבע יתיה או ית ירתיה בתריה במדעם מחמתי עלאי אנא פל' בר פל' ועל ירתאי בתראי לפצויה ולפרעיה ולנקותא לפלני דגן ולירתיה בתריה ולשוויי אנון אביזאר ולשלומי להון כל [ניזקא וחם] רונא דיכמי להון מחמתינו משהו פרוטה ולעילא דלא כאסכתא ודלא כטופסי דשטרי אלא כחומר כל שטרי מוחזקי דבי דינא. וכל כתבי וראיות וכל זכויות ישראל וגוים בכל כתב ולישן די יפוקון מתחות ידי או מתחות יד ירתאי (13) למידעם ולבטלה ית אביזריה דגן במילין אינון מעכשיו קדמיכון וחשיכון כחשפא דרמו בשוקא דלית בה ממשא (14) ולכל בית דין לא ליעבדון דינא מנהון. (15) ולכל מודעי ותנאי דמסירין לי ודמסרנא אנא על שטר אביזאריה דגן במילין אינון מעכשיו קדמיכון בכל לישאני דאמרו רבנן דיבטילין בהון מודעי ותנאיי. וקנינא כן פל' דגן ושהדותא דא כתבנא והתמנא ויהיבנא ליה לפל' דליהוי בידיה לזכו ולראיה.

(ההמשך יבא בע"ה)

(3) כל מאן. צ"ל כל מאי. (4) מוסראנא. צ"ל מוסראנא, חסרון והיזק. (5) זיאנא. הוא ג"כ היזק וחסרון. (6) ובציתיה כו'. כל אלו הם לשון נקיון וצחצוח, ע"ד לשון המוכר בשטר מכירה (בבא מציעא ט"ז ע"א) אנא איקום ואשפי וארכי ואכריק. (7) לירתיה. צ"ל ולירתיה. (8) משיעתא. המלה היא בספק, ואולי צ"ל משפ[ט]א, או היא נגזרת מן השרש ש י ע ש י ע (שטמנה המלה משתעי לד"ק) ותהי הוראתה דין ודברים וטענות. (9) ודיאן. הגוסס הערבי מן המלה ד י י ין; פוקד חסרון והיזק מלשון לא נפקד איש. (10) וחילית. השלמתי המלה בספק מלשון הגמרא אחילי אחיל. (11) ורישן. המלה מסופקת בכ"י ואם זו היא הקריאה הנכונה תהיה ההוראה מן ורישן רשותי בעלי חובות כתרגום בעל משה ידו, אשר ישה, מרי רשו, די רשו. (12) בקני. צ"ל בקנין. (13) למידעם. נראה דמ"ס הוא וצ"ל למידעא, למצוא ריעותא (ויגיד עליו ריעו ולבטלה). (14) ולכל בית דין. נראה דצ"ל וכל. או הכוונה ואית לכל בית דין. אך באופן זה צ"ל דלא ליעבדון. (15) ולכל מודעי. גם פה נראה דצ"ל וכל.

ב

מספר המצות של ענן

בסידור רב עמרם גאון (מלק' 6' דף ל"ח ע"א) הובאה תשובת רב נטוראי גאון, ובה כתוב אודות ענן המיסד כת הקראים (ולא אודות דניאל אלקומסי כאשר חשבו חכמים אחרים): "שומר לכל התועים והזונים אחריו" עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי". והנה עד הימים האחרונים נודע לנו אך מעט מועד אודות תכונת ספרו של ענן, ובכל ספרות הקראים מצאו ר' שמהה פנסקר וחכמים אחרים רק שנים ושלשה מקומות מחבורו שאינם מסוגלים להורות לנו איכותו ומהותו, אולם זה עשר שנים בעת מסעי בארצות הקדם טצאתי במצרים חלק קטן מגוף ספרו של ענן (ששה דפים קלף), ומאז והלאה מצאתי בכ"י הקראים אשר באוצר הספרים הקסרי דפה עוד מקומות רבים מספרו זה ככתבם וכלשונם המובאים בספרי הקראים ישועה בן יהודה המובא בפעם בפעם מהראב"ע, ישר בן חסד התסתר, שלמה הנשיא ועוד אחרים, ומהם נוכל לקבל מושג וציור נאמן מספר זה; ועל ידיהם יצא כננה צדקת דברי רב נטוראי גאון, כי באמת השתדל ענן בספרו לחקות (כקוף בפני אדם) את לשונו של התלמוד ומגנונו, כאשר יראו הקוראים למטה, — והנה נדע כי הספר נקוב בפי הקראים בשם ספר המצות, — ובגוף ספרו זה שהיה נחלק להלכות על דרך ספר הלכות גדולות מרב יהודאי גאון (שנכפה"נ היה רבו של ענן) האריך בטעמים והוכחות לכל דין ממשמעות הלשון ודקדוקי המלות במקרא — ולמטה נראה כי דקדוקיו הם דקדוקי עניות — וגם ממדות שהתורה נדרשת בהן. וביחוד הרבה להשתמש בגזרה שוה. וחולת זה הוסיף ענן לחבורו את מנין המצות וההלכות בקצרה ובלא טעמים, על דרך מנין המצות שבראש בה"ג, והוא נקרא בפי הקראים הכאים אחריו בשם פדלכה (הוראתו בערבית סך הכולל, זוממע cyzma). הקראי יעקב קרקסאני בן דורו של רב סעדיה גאון (המובא בס' הקבלה להראב"ד בשם קרקסאני) יאמר כי בימיו היו מיהמים לענן עוד חבור אחד שבו השתדל להוכיח אמתת אמונת הגלגול, ולא אדבר פה מספרו זה, רק אציג דוגמאות מס' המצות ומן הפדלכה, וצריך אני להקדים כי סעתיקי כ"י הקראים אשר זכרתי למעלה מפאת היותם קראים בלתי כקראים בסגנון לשון הארמית ולישנא דגמרא, לא הבינו כמה פעמים את דברי ענן ושבוש אותם מאד, אך על הרוב מצאתי הנוסחא הנכונה בהעריכי דברי סופרים ומעתיקים שונים אלה מול אלה, או על ידי ההעתקה הערבית הנספחת כמה פעמים אל גוף המאמרים; ובכל זאת באיזהו מקומות לא יכולתי לעמוד על הנוסחא הנכונה, והוכרתי להציג הדברים כמו שמצאתים, ואתן ואשלים לפי השערתי את המשובש הנמחק ובלוי כב"י מיושנו בין חצאי רבוע.

דוגמא מספר המצות

(1) [אודות טילת הערלה] וברישא דזכרות איתה [הערלה] ודמא [ללבושתא] דמלבשא היטתא ומספקא [ומפסקא?] ... שתקרא מזכרות בלבישא [כלבישא?] היטתא דמשתקל מן היטתא [והיטתא] לא נגע דכתיב במילה [ימול] וכתיב האתם [התם]

(1) וגם כל השבוישים שנשתבשו דבריו ע"י המעתיקים נראה ברור, כי למד ענן גזרה שוה (מעצרו שלא קבל מרבו!) מן המלות ימול וימלו, ולא חשש לזה כי משרשים שונים מול ומלל הן, ואמנם בימיו עוד לא ידעו זאת, ולכן אמר כי ימול מלשון מלילה, ומאותיות תו בסוף המלה עירלתו שחשבן למיותרות הוכיח מן הת' שצריך לתתוך לפני הערלה, ומאות ו' שצריך לתתוך הערלה כולה (הוכחה נפלאה!) וסן המלות גבעת הערלות ביהושע הוכיח כי צריך להתחיל לתתוך מגבעת (מראש) הערלה ולהשלים דתתוך משני צדדי הזכרות, כי הערלות שתיים במשמע, וכמה גדולים דברי חכמים אין אדם דן גזרה שוה מעצמו אלא אם כן קבלה מרבו!

[התם] וכראש שבילת ימלו [ליוני כ"ד כ"ד] מא האיך ראש שבולת קא אמא [בכל הספר ישתמש ענן א"מ א"מ א"מ, כמו אימא, הימא, נימא, שבת למיד] אף האי ימול, דמילה נמי בראש דזכרות איתא ואמא רחמנא במילה ימול בלשון מלילא למשקלא לערלה מזכרות כי לבושא [כלבושא] מחיטתא ולכוליה בשר ערלה באעי מפסקא לדוליה ולקדמיה [ר"ל בשר הערלה עצמה ומה שלפניה] דכתיב בשר ערלתו ואי כתב ערלה הוי סגי ליה טפי ביה ל"ו וטפי ביה ואו תאו למפסקיה לקדמיה משקלי בהדי ערלה ל"ו דלא לשוירי מערלה מידי, ופסקו לה לערלה מעילאי לתתאי דכתיב ויטל את בני ישראל אל גבעת הערלות [יטל כ"ג ג'] אל גבעת דבעי אתחולי בפסקא מעילאי מלהדי גבעת דזכרות הערלות לשלומי לפסאקיה לתתאי להדין תרין אטרפי [טרפי] דזכרות דקא אמא קראה [קרא] ערלות וערלות לישנא דתרין הוא.

(2) [באיסור הדלקת האש מערב שבת לשבת] ואי אמרת דלאביעורי [דלאביעורי] בשבתה הוא דאסיר אבל כי אביעוריה מוחולא [מחולא] שפיר דמי למשבקיה בשבתא כתב רחמנא לא תבערו אש וכתב לא תעשה כל מלאכה תרויהו אסרין הוו בתאו מה מלאכה דכתיב בה לא תעשה אף על גב דאתחיל בה מחולא מקמי דחילה שבתה בעי משבת ממלאכה אף על [המלה על נראה מיותרת] ביעורא באש נמי דכתיב ביה לא תבערו אף על גב דביעורא מחולא מקמי דחילה שבתה בעי לדוכא [למכבא] ומה מלאכה הם [המלה הם היתה הוראתה בימי הגאונים כמו נמי. ראה בתשובות הגאונים שנדפסו ממני בזכרון לראשונים מחברת ד' עמוד 353] כי היכין [היכא] דאסיר לך למעבד אנת הם היכין אסיר לך למעבד לך אחריני הלכך אסיר לן למשבק בין שרגא ובין כל נורא דביעורא בשבתה בכל דרתא דישאל.

(3) [בדין הטלטול בשבת]. אין משא אלא בכתף דכתיב בכתף ישאו.

(4) [בדין הכנת המאכלים מערב שבת לשבת] את אשר תאפו אפו ואת אשר תבשלו בשלו קאמא [קא אמא] להו כי היכין דרגילתון לטיפא כל יומא מאי דכלתון [דאכלתון] צפרא ופנתא טיממא [איפו] ובשילו מאי דכלתון לתרין יומי ולתרין לילותא טיממא ולהאכי [ולחכי] אפקיה לטיפא יתרין [לתרין] זמנא ולבשולי לי תרין [לתרין] זמני לטיפא ולבשולי ממעלי שבתא מאי יהוא [יהוי] להון למעלי שבתא ולבי שמשא ולשבתא ולאפוקי שבתא כי היכין דלא לאצטריח [לאצטריך] אניש לטיפא ולבשולי מאפוקי שבתא דלא לאפוקה לשבתא בשרהכיא [בשרהביא, במהירות] וחשביה לבשולא לטיפא לאודעאך [להודיעך] דכי היכין דרפתא דעמות [דיאות] ליה לטיפא ומסקת ליה מתנורא מיכולא אף בישולא נמי גמריה לבשולי ואסקיה סגורא מיכולא ופרט במיפא ובשולי לאודעך דכי האי גונא הוא דאסיר למעיא [למשויא?] דבשבתא, אבל כגון נקוטי [לקוטי?] ירקא ופסוקי אירוגא ותבורי אמגוני ספיר [שפיר] דאמי.

(2) מן הדברים האלה נראה היטיב אנה איפוא הולך ענן רוח ההתנגדות לרבנות חכמי ישראל, כי הוא דן גזרה שוה מאות אחת, והיא אות ת' הגמצאת במלת תבערו ותעשה, אף כי האות השמושית הזאת תמצא ברוב המצות הכתובות בתורה!

(3) גם בג"ש זאת שנאתו לתורה שבעל פה קלקלה את השורה, ולולא זאת היה שם אל לבו כי אם באנו לרדן גזרה שוה מעצמנו נוכל לומר אין משא אלא ב"ח דכתיב שאדו בחיך (במדבר י"א י"ב), או אין משא אלא על הלב דכתיב ונשא וגו' אדרן על לבו (שמות כ"ח כ"ט), או על המצח דכתיב ונשא וגו' על מצחו (שם כ"ח ל"ח).

(4) העם ברא ענן מלכו וטמא חדשה, כי חייבים אנתו להכין מערב שבת את המאכלים גם למוצאי שבת בכרי שלא למדור בהוצאות השבת: וזה יוכיח מכפל הלשון הכתוב באפיה ובשול, אשר הכפל הזה מורה לדעתו על שני ימים ושני לילות! וסוף דבריו נשתבשו לפי הגרסה, אמנם כונתו גלויה לאסור בהטמנה, וזה יוכיח ברמותו את הבשול לאפיה במה מצינו, כי כמו שמצינו מן התנור את הלחם האפוי ואין מניחים אותו שם, כן חייבים אנתו להוציא את התבשילין מן התנור ולא להטמינם בתנור, ועל דרך זה היה יכול להוכיח, כי כמו שהלחם נאפה בתנור בלא קדרה כן התובה לבשל בלא קדרה. ואין קץ לדברי רוח, וע"ז המליץ הר"ח: כל שאינו אוכל בשבת חמין, תוששין שמא הוא מין, וכל המאמין ומטמין, יוכה לקץ הימין. — כן ההערות המעטות האלה כבר יבין הקורא את חכונת ספרו של ענן ודורות הגושב בו.

לוח התקונים

צד	שורה	סעות	תקון
48	9	ן	וו
—	26	בלשן או	בלשן ישמעאלים או
49	9	ערעתא ובלא	ערעתא ובלא סעותא
—	13	ואין בידי	ובלא אוחיריא
50	15	ירתי	[ואין בידי]
—	27	ישראל	ירתיה
—	29	דרמו בשוקא דלית	בישראל
45	1	של רב האי	דרמי בשוקא דלית
—	8	יהודא	ביה מששא
—	26	מ"ח	לכירעא
46	15	אל ד' וכו' עד אל כ"ח	רעו ולבטלה
—	19	דמירכסא	נמוראי
—	26	בעלה	שאמר
—	35	אל"כ	אחריו עובו
47	3	לבושנא	פנסקר
—	33	ואחרן	נמוראי
48	5	ואנש	באיהו
—	8	הערלות	הער'

חדשים גם ישנים

Nº 10.

הערות ומלואים לחלק החמישי

(שהוא השביעי באשכנזית)

מדברי ימי ישראל לפרופיסור גראַטין מהדורא ג'.

לפי תרגומו בעברית מאת הר"ר שפ"ר.

בווארשא

שנת התרנ"ז.

מאת אברהם אליהו הרכבי.

1896

[199]

[הנה בבואי לקרוא את מחברות החלק הזה ראיתי כי בטהדורא ג' מהגוף האשכנזי, שיצאה לאור בשנת תרנ"ד על ידי הדר. י. גוּמְאֵן, כבר שם החכם הזה את עין עיונו על החבורים החדשים בקורות ישראל, והשלים את דברי המחבר בכמה פנים על פי המקורים החדשים; ואחריו בא ידידי המתרגם והוסיף עליו נופך משלו ומדברי חכמינו העובדים בכרם ספרותנו. ובכל זאת לא הייתי מן המסרבים כאשר בקשני ידידי זה לחוות דעתי גם אני במקומות אשר אין דעתי נוחה מדעת המחבר, ואגב העירותי איזה הערות גם ציינתי איזה ציונים השייכים לקורות הספרות; גם לא הנחתי את ידי להציע איזה דברים שמצאתי בכ"י באוצר הספרים של הממשלה דפה, באשר שוהו אחד מעקרי מגמתי במחברות חדשים גם ישנים].

חדשים גם ישנים.

לעמוד 8 והערה 1 — אורות ר' אברהם בן הרמב"ם [כנויו צ"ל אבו אלמני או אבו אלמנא] ושנת לידתו ומותו צריך להעיר, כי המחבר סמך על הרברים המובאים במאור עינים סוף פרק כ"ה, אבל החכם ב"ג במכוא לס' ברבת אברהם (ליק תר"כ) ובמכוא לס' מעשה נסים (פאריז תרכ"ז, עמוד III) הוכיח כי ר' אברהם נולד אתצ"ז לשמרות [שהוא 1186 למה"נ]. וע"ד שנת פטירתו, לו גם נכונים היו דברי המחבר כי הסופר הערבי אבן אבי עזיב היה [כצ"ל] יקציב אותה בשנת 640 להגרה, הנה השנה הזאת היא לפי לוחות וויסמטענ-פֶּעֶלר מראשון לחדש יולי 1242 עד יום העשרים מחדש יוני 1243, ולא 1254 בדברי המחבר; אמנם באמת כתוב אצל הסופר הערבי 630 ומספר האחדות נמחק, ולכל היותר הוא 639 (= 2—1241). אך נוכל להשלים את המספר החסר 635 (1237 למה"נ) וזהו טכנים למספר שני ימי חייו נ"א ומחצה שראה בעל שה"ג אצל ר' דוד נכדו (שה"ג מהדורת בן יעקב עמוד 12 ועמוד 139); וגם החכם ב"ג במעשה נסים (עמוד X) יקציב את שנת הפטירה לשנת אלף הקמ"ט לשמרות דהתקצ"ח ליצירה (= 1237 למה"נ). והנה לפי המובא בהערה 1 תבוא עוד בענין זה הערה החכם היודע בינה לעתים רצ"ה יפה ולא אפונה כי יברר הדבר הזה ברור שלם.

שם הערה 2 — מהשובת מהר"ם אלשקר סימן צ"ו אין להוכיח שכתב ר' אברהם השובות כי שם הובאו דבריו מס' אלכפאיה; אולם ממקומות אחרים ויכל באמת להוכיח שכתב השובות. ראה למטה בסמוך.

לעמוד 9 והערות — שם ספר ר' אברהם הוא כתאב כפאיה אלעאבדין (ספר המספיק לעובדי ה'), ובקצור נקרא כתאב אלכפאיה או גם אלכפאיה (Al-Kifajjah, ולא Al-Kafia כאשר יכתוב המחבר). ובאוצר הספרים להמשלה בפה מצאתי עד עתה שני חלקי כ"י מספר זה אשר אמנם הדפים בלויים בחלק, ולא למותר יהי לבאר פה הוכנס ולהביא מהם איזה לקוטים.

א.

ככ"י אחר המכיל ל' דפים נמצאו פרקים אחדים בדיני ממונות ולא נצטיינו במספרים, והרשומים אצלי הם: פרק בדיני מקח וממכר ומהנות (פצל פי אלביוע ואלאשריה ואלהבאת), פרק בשמירה הכמון והנכסים (פצל פי חראסה אלאמואל), פרק באסור הגנבה והגזלה והשייך לזה (פצל פי חרטאן אלסרקה ואלגנצב ומא ינאסב

דלך); ופרק אחד באסור שפיכת הדם ושמירת הנפש ואברי הגוף והשייך לזה (פצל פי חקן אלדס וציאנה אלנפס ואעצא אלברן ומא ינאסב דלך). וכפי הנראה הם מחלק שלישי או רביעי. ואביא פה לדוגמא ראש פרק אחד אשר נמנו יתבאר סגנונו בזה הספר בחלק ההלכות.

הנוף הערכי

התרומם העברי

פצל פי אלביוע ואלאשריה ואלהבאה. קולה הע' וכי המכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו מע כון טאהרה אנה גהי ען אלכרוג פי ביע אראצי ישראל ען אלחרוד אלתי חדהא אלכתאב בשאהד קולה פי אהר דלך במספר שנים אחר היוכל וכול' פאן אלנקל שרחה וכצצה פי אלביוע ואלשרא פי אלמטלטלין אן לא יקע פיהא גבן מן אלבאייע ללמשתרי ולא מן אלמשתרי ללבאייע חתי אנהם וקפוא חרטאן אלאונאה עלי אלמטלטלין ואכרגו אלקרקע מנהא ונצוא אלו דברים שאין להם אונאה הקרקעות וכול', וקר עלמת אן אלנקול אלקוקף ענדהא כמא יקולון ז"ל אם הלכה נקבל ומע כון דלך הו אלמנקול ולה חרוד ושרוט נכין לך אצולהא פי הדא אלפצל נקול אנה יגב אן תעלם אן קולהם ז"ל אלמשהורה אלתי כרנאהא עליך פי הדא אלכתאב דפועא והי אין מקרא יוצא מירי פשוטו הרונא כהא למעני עטים ואצל כביר והו אן טאהר אלנץ לא יהמל מדלולה ולא ינפל ען וגובה מע כון פיה תפאסיר מנקולה או מסתכרנה וכחםב דלך נקול אנה יגב אן יפהם מן קול אלכתאב פי דלך וכי המכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו נמלה הם תפציל ואלהפציל מנה מא בינה אלנץ ומנה טה שרחה אלנקל אמא אלגמלה פהי אנה לא יגזו ללבאייע פי חאל ביעה תופיר חט נפסה פי אלביוע חתי לו קדר ואמכנה אן ינהב מאל אלמשתרי פי דלך אלצונף אלמביע ואכר עשרה דנאגיר מתלא פי

פרק בטקח ומטכר ומתנות. אמרו ית' וכי המכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו, אף כי לפי פשוטו אסר לצאת מן הגבולות שנבלה התורה במכירת שדות ישראל, כאשר יוכיח אמרו תיכף אחר זה במספר שנים אחר היוכל וכו', אכן הקבלה בארה זה האסור ויחדה אותו אל המטלטלין שלא תהיה בהם אונאה מן המוכר לקונה ומן הקונה למוכר, והגבילו החכמים אסור האונאה רק על המטלטלין והוציאו מיינו את הקרקע ואמרו אלו דברים שאין להם אונאה הקרקעות וכו'. וכבר ידעת כי צריכים אנו להתבונן על הדברים המקובלים כאמרם ז"ל אם הלכה נקבל, ואף כי הרבר מקובל בכל זאת יש לו גבולות והנאים שנבאר לך שרשיהם בפרק זה. ונאמר כי צריך אהה לידע כי מאמרם ז"ל המפורסם שהזכרנוהו לך כמה פעמים בזה הספר והוא אין מקרא יוצא מירי פשוטו יוליכנו לענין נכבד ושרש גדול. וזהו כי פשט הכתוב לא יחסר מהוראתו הגלויה ולא יקטן חיוכו אף כי ימצאו בו באורים מקובלים או מחויבים על פי הוכחות. ובעבור זה נאמר כי מוכרחים אנחנו להבין מן הפסוק וכי המכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו כלל ופרטים אשר איזה מהם [מהפרטים] באר הכתוב ואיזה מהם פרשה הקבלה, והנה הכלל הוא כי אסור הוא להמוכר להשתדל להגדיל הונו על ידי המכירה באופן שישלול ממון הקונה ע"י החפץ הנמכר ויקח עשרה דינרים

מא יסוי דינאר ואחד פעל כל יכון קצרה
אכר סויה מאלה אלואקעה ואלרבח
אלמעתאד ואן כאן אלמשתרי מנה שבך
מצטר ללשרא אלדי יהון עליה לאגל
אצטרארה אן ישתרי מא יסוי דרהם בארנין
או גאהל בקימה אלמשתרי אלדי ימן לקלה
כברתה אן דלך אלמשתרי יסוי דרהמין
מע כונה יסוי דרהם ואחר ארא כאנת הרה
הי חאל אלמשתרי אעני אלאצטראר או
קלה אלכברה באלקימה יכון פי אלכאיע
יראת יי' ואלכוף ממן קאל אל הונו איש
את אחיו ולא יאכר מנה אלא אלסויה אלתי
יאכדהא מן אלכביר באלקימה אלדי לים
לה אצטראר יונה לה שרא בזאיד ען אלקימה
וכדלך אלמשתרי ארא ראי אלכאיע ביביע
לאגל אצטרארה או קלה כברתה מא יסוי
דרהם בנצף מתלא לא ינתהו אלפרצה
ויקצד אלרבח ותופיר חט נפסה פי אלמשתרי
פקט מן גיר אשפאק עלי אלכאיע כל
ישהרי מנה באלקימה ואלסויה אלתי יביע
במתלהא אלכביר באלקימה מאלה אלגיר
מצטר ולא מצטהר לאן יביע מאלה בדון
קימה ועלי אן אלכאיע מצטר וגיר כביר
ויעלם אן אלדי אמר באלרפק בה ונהי
ען נבנה כביר במא יעאמל בה ולדלך
קאל פי נהאיה אלקול ולא הונו איש את
עמיתו ויראת מאלהיך כי אני יי' אלהיכם
ומע כון אלנאקלון קאלוא אן הדא אלנץ
כאונאת דברים הכתוב מדבר פשאטיה
דקרא אנה עאמף עלי מא הקדמה ואין
מקרא יוצא מידי פשוטו. הדה גמלה יגב
אן הפהמהא ותעמל עליהא פי כל מא
תביעה או השתריה מן קרקע או מטלטלין
ואנת תעלם אסתנכאף אברהם אבינו אלשרא

דון המן או בהמן בכס וטאהר אלקציה אן
אברהם אבינו עא"ל כאן מצטרא גאיה
אלאן באלדרש כל אלמח מעני טאהר אלכתאב פהרא הבס אלגמלה.

למשל בעד מה ששנה דינר אחד, אלא
ישתדל לקחת מה ששנה החפץ שלו עם
הריוח הנהוג. ואם הקונה הוא אנוס לקנות
ונקל הוא ליקח ממנו ב' דרהמים [אשער
כי המלה בארנין היא טעות הסופר
תחת דרהמין] בעד מה ששנה דרהם
א' מחמת אנוס, או אם יהי הקונה בלתי
בקי במחיר החפץ הנקנה ויחשוב שהוא
שנה ב' דרהמים אף כי באמת הוא שנה
רק דרהם אחד — יהי להמוכר יראת ה'
ויפחד ממי שאמר אל הונו איש את אחיו
ולא יקח מן הקונה רק את המחיר השנה
אצל הבקי ואינו אנוס לקנות ביתר משווי.
וכן הקונה כשיראה את המוכר אנוס או
בלתי בקי וכו' [פה נכפלו בגוף הערבי
כל הדברים האמורים למעלה אצל המוכר].
ולכן אמר בסוף הענין: ולא הונו
איש את עמיתו ויראת מאלהיך כי אני
יי' אלהיכם. ואם כי בעלי הקבלה אמרו
בפסוק זה: באונאת דברים הכתוב מדבר,
בכל זאת פשטיה דקרא הוא שנה מוסב
על הקודם ואין מקרא יוצא מידי פשוטו.
את הכלל הזה צריך אתה להבין ולהתנהג
על פיו בכל טבירותיך וקניויותיך בין בקרקע
ובין במטלטלין. ואתה ידעת איך התרחק
אברהם אבינו עה"ש לקנות בלא מחיר או
במקח זול, ופשט הפרשה [אשער כי צ"ל
אלקצה בגוף הערבי] כי עפרון גם כן
לא הרבה לבקש במחיר שרהו אף כי
אברהם אבינו היה אנוס מאד מאד לקנות.
לכן לא תתלה דעתך בדרש כי אם בענין
פשוטו של מקרא. וזהו הדין הכללי.
[ואח"י יתחיל לפרש את פרטי הדינים].

והנה נכבד הוא לנו לראות הוראת ר' אברהם בענין זה, כי צריכים בני ישראל להתנהג עפ"י פשטות לשון הכתובים ועפ"י רוח דת תורתנו בכלל, ואין לנו להעמיד על דין תורה שבע"פ שאין אונאה לקרקעות. ואצל הרמב"ם אביו לא תמצא ההוראה הזאת לא בפ"י המשניות במקומה בפ' הוהב ולא במשנה תורה (פ"ג מהלכות מכירה הלכה ח'), שיפסוק הדין כי אין אונאה לקרקעות „אפילו מכר שוה אלף בדינר ושוה דינר באלף" ולא הוסיף ע"ז כלום. ומה נוכל להכיר כי גם ר' אברהם היה כאביו הגדול בעל רוח כביר ועשוי לבלי חת. ומכאן תשובה להאומרים כי הלך ר' אברהם בעינים עצומות אחרי אביו ולא סר ממנו ימין ושמאל.

ב.

בכ"י ב' המכיל ע"ג דפוס מצאתי ראשי הפרקים הנמצאים גם בכ"י אקספורד והם מחלק תשיעי מאלכפאיה, והם פרק כ"א בענין המלחמה הפנימית (אלפצל אלחאדי ואלעשרון פי אלמגאדה; ואצל רח"ם באוצרות חיים 94 וב"ג מעשה נסים VI ופין כנסת ישראל 39 עפ"י די רומי שלקח מהמרשים אורי: מלחמת הנפש והגוף, והיא היא; אולם מה שהוסיפו: כמאמר ההכם חולי הנפש הוא בריאות הגוף וכו' לא נמצא בשער הפרק כי אם למטה בהוכו). פרק כ"ב בחזוק הכחות והפעולות לעבודת מטרות הנכבדה (אלפצל אלתאני ואלעשרון פי צבט אלקוי ואלאפעאל וחצרהא לכרמה גאיהא אלשריפה; ואצל רח"ם וב"ג ופין שם שלא בדקדוק: בכבוש התאות הגופניות, להחליש תאות החמדה, כבישת יצר הרע; וזהו אמנם תוכן הפרק הקודם). פרק כ"ג במקומות ההתבודדות (אלפצל אלתאלת ואלעשרון פי אלכלואת; ורח"ם וב"ג שם בהתבודדות ובפרט בעת התפלה, בהתבודדות ומתפלה בהתבודדות; וזהו לפי תוכן הפרק). ובפרק כ"א מצאתי המקום שהוסיפו החכמים הנ"ל בשער הפרק:

התרומם העברי

הגוף הערבי

<p>וזהו הוראת מאמרם ז"ל [יומא ל"ט ע"א] עבירה מטמטמת לבו של אדם שנא' ונמטתם בם אל תקרא ונמטתם [כן נקוד בכ"י לפי המבטא במצרים] אלא ונמטתם והוא מעני קול מן קאל מן אלחכמא מרץ אלנפס צחה אלברן ומרץ אלברן צחה אלנפס.</p>	<p>וזהו הוראת מאמרם ז"ל [יומא ל"ט ע"א] עבירה מטמטמת לבו של אדם שנא' ונמטתם בם אל תקרא ונמטתם [כן נקוד בכ"י לפי המבטא במצרים] אלא ונמטתם והוא מעני קול מן קאל מן אלחכמא מרץ אלנפס צחה אלברן ומרץ אלברן צחה אלנפס.</p>
--	--

אחד החכמים: חולי הנפש הוא בריאות הגוף וחולי הגוף הוא בריאות הנפש. [והמאמר הזה הוא דומה בצר מה להמאמר: מותו ברצונכם ותחיו במבעכם; שירי ר"י הלוי, כרך ב' 200. חדשים גם ישנים ז' 26].

ואביא עוד מקים אחד מכ"י זה שלא אדע מאיזה פרק הוא, ואולי הוא מפרק כ"ג:

הגוף הערבי

התרומם העברי

ואמא שרב אלכמר ואלמסכר פקד
נבהנא עלי גרין שריעתנא פיה פי אכר
פצל אלנדרין מן אלנו אלתאני מן הדא
אלכתאב ולאכא מארי זצ"ל קול פי דלך
פי אלדלאלה פי אואל אלנו אלתאלה
מנהא יגב אן תקף עליה ותחצלה ותנעלה
חדא עיניך .

ובענין שתית היין והשכר כבר
העירונו על מטרת תורתנו בזה בסוף
פרק הנדרים מן החלק השני
מזה הספר, ולאבי מורי זצ"ל נמצא
מאמר בזה בראש החלק השלישי
מספר המורה, צריך שתעמוד עליו
ותתבונן בו ולשמו נגד עיניך .

ג.

בחלק מכ"י בפה המכיל רק ששה דפים בלויס מספר במחקר ומוסר (שהוא
כפי הנראה מר' יוסף בנו של ר' תנחום הירושלמי) מצאתי את המאמר הזה השייך
לענינו :

ואמא אלרב אלמעטם הנגיד הגדול
המעו המגדול מרנו ורבנו אברהם בן
הרב הגאון עמוד הגמרא וראש הסכרא
מרנו ורבנו משה זצ"ל פאנה קד ביין
פי אול אלנו אלתאני מן כפאיה אלעאברין
פי האני פצל מנה מא הדא נצה, פצל
פי אלהוחד ואלתנויה, כאלק אלמוגודאת
אלאה אלעאלם יתברך שמו ואחד לא
שרכה פי וגודה כוגה וכו' .

ואמנם הרב הנעלה הנגיד הגדול
המעו המגדול מרנו ורבנו אברהם בן
הרב הגאון עמוד הגמרא וראש הסכרא
מרנו ורבנו משה זצ"ל באר בראש
החלק השני מן כפאיה אלעאברין
בפרק השני ממנו וזה לשונו: פרק
בענין היחוד והרחקת [ההגשמה
או התארים], בורא הנמצאים, אלהי
העולם יתברך שמו, האחד ואין מי שישתתף
במציאותו ב"אום פנים וכו' .

ד.

ואביא עוד מקום מס' נדפס שהוא יקר במציאות ככ"י, הוא ס' כבוד אלהים
להרופא ר' אברהם בן יצחק הלוי נ' מגאש שחברו בשנת השמ"א (ונדפס
קונסטנטינא השמ"ו, דף ק"ד וק"ה) : „מומן רב ושנים קרמוניות נפל טעות בפי רוב
בני עמנו ונטה דעתם להאמין בגלגול הנפש ומאמינים [בוה] כאלו היה פנה אחד
מפנות התורה ופשטה הנגע בקירות לבם והוא טעות גמור בידם נשאר להם
מהפאגאנוש [מעוכדי האלילים] ונקראים היום דורוויש [הם הדורוויש
השוכנים בהרי הלכנון] והם היו כת כופרים אשר מחה השם ית' שמים מן העולם
והנשארים ימקו בעונם בארצות אויביהם כמו שכתב רבנו אברהם בן הרמב"ם
ז"ל וכו' וכו', הרב רבנו אברהם בן הרמב"ם זצ"ל בספרו שקרא בלשון
הגרי אלכפאיה ותרגומו המספיק וכן יאמר לו [יקרא שמו] כפאית
אלעאברין שר"ל הספקת העוברים וחברו בלשון הגרי ומימי לא ראיתיו
בלשון עברי מועתק כי אם ב' פרקים שהעתקתי לבקשת מטי [צ"ל מי] שאני חייב

בכבודו והם יקרי הערך. האהר בבאור דרך המדרשים וההגדות ושמתי בחבורי שקראתי עבודת הלוי כרי לזכות בו הרבים [לדעת הרמב"ם איבערועטצונגען 907 הפרק הזה הנדפס בראש ח"ב מכרם חמר ובקובץ תשובות הרמב"ם ד' לייפציג ח"ב דף מ' איננו מתרגום ו' מגאש]. והפרק הב' שמדבר בנצחיות התורה ויבאר מלת נחמה הנאמרת בשם ית' וכתבתי חלק מפרק זה בחבורי הנקרא מגן אברהם. וכן כתבתי חלק מפרק זה בחבורי שקראתי עמק השדים, ובקשת משם ומצאת כי תדרשנו. ואמר [ר' אברהם ו' הרמב"ם] ע"ה בענין הגלגול דבריו אלה: הגמול האחרון הוא חיי העולם הבא וכו'.

ה.

בס' כ"י אורות דקדוק המעשים בערבית הנמצא באוצה"ס דפה אחרי אשר יאמר כי אצל הסופרים היו ידועים המעשים וצורתם ומקומם ע"י תנועות היר, יוסף עוד: וכבר הוכיח בעל כפאיה אלעאבדין רבנו אברהם בן רבנו משה גאון ז"ל ואת ממאמרם ז"ל (וקד אסתדל צאחב כפאיה אלעאבדין רבנו אברהם בן רבנו משה גאון ז"ל עלי דלך מן קולחם ז"ל) מפני מה אין מקנחין בימין מפני שמפסיקין בה המעשים [לפנינו ברכות ס"ב ע"א איתא: שמראה בה מעמי תורה, ורש"י שם כתב שראה ואת בקוראים הבאים מארץ ישראל; ומדברי ר' אברהם נראה כי במצרים לא נהגו כן בימיו, כי הוכרח להביא הוכחתו מדברי הגמרא]. — ועוד מצאתי ג' דפים מכ"י באוצה"ס דפה שבפי הנראה הם ג"כ מאלכפאיה. ולקוטים מאלכפאיה נמצאו בס' מעשה רוקח ונדפסו גם בקובץ חלק א' סוף נ"א והלאה. — ומקום אחד מאלכפאיה הביא הקראי יפת ו' צעיר בענין הלכות יבום; ראה חדשים גם ישנים ו' עמוד 51.

ו.

לא בדקדוק כתב המתרגם (בהערה 1) כי רש"י באר יפה תכונת הספר הזה; ואיך היה ביכלת רש"י לבאר תכונת ספר המונח בעיר אקספורד וכתוב בשפת ערבית? ובאמת נמצא אצל רש"י רק הקצור מדברי די רוס (בהעתקה אשכנזית עמוד 192) שלקח מדברי המרשים אורי, ומשם לקח גם בן רח"ם (עמוד 94). — ולענין ספריו שחבר (הערה 2) צריך להעיר כי מלבד התשובות בספר ברכת אברהם (אורות השאלות במשנה תורה) נדפסו מב"ג תשובותיו על השאלות בספר המצות של אביו הרמב"ם בס' מעשה נסים (פאריו תרכ"ו), ושתי תשובות לר' יוסף בן גרשון בענין הנשיאים בזמן הזה ובענין המבזה ת"ח נדפסו באגרות הרמב"ם (ובקובץ ח"א דף נ'); והתשובות שנוכרו מבעל כסף משנה בהלכות קרבן פסח הלכות אישות והלכות מקואות הן נמצאות בברכת אברהם. ועוד חבר פירוש למס' פסחים הנוכח בברכת אברהם (תשובה כ"ב), ולפי דברי ב"ג (מעשה נסים X) חבר „פירוש על התלמוד כולו או מקצתו וכו' ואני ראיתי שברי לוחות מהם באוקספורד", גם כתב ספר ברפואות הנוכח בחבוריו, והרח"ם הביא עוד ספר

הבאור לעקרי החבור וכפי הנראה הכונה לגלות המקורים מס' משנה תורה של אביו. אך לעומת זה צריך למחוק מעשה ירושלמי המלא דברי הויה ונתחבר מר' אברהם סימון מאוחר (רמ"ש רשימת בודליאנא 700, איבערועטצונגען 906 הערה 2). — ור"י סמברי מייחס לו עוד שני ספרים, ס' תאגאלעאריפין (כתר היודעים) ואלכתאב אלכואץ (הספר המיוחד); ואולי האחרון הוא כנוי לפירוש התורה, וזו להבאור לעקרי החבור הנ"ל.

י.

אודות הפירוש לתורה הנמצא בכ"י באוקספורד דברו הרמ"ש ור"א נייבויער ברשימות בודליאנא ובמזכיר (שנה ששית 6—114), וראה גם זכרון לראשונים ג' 23 הערה 55 — הנה לעת כזאת ידפיס ר"ש פוזנאנסקי את דברי רב שמואל בן חפני המובאים בפירוש זה. ובבאור ערבי לס' המדע מהרמב"ם לעלא אלדין אלמוקיט הנמצא בחלק בכ"י באוצר ספרי הממשלה בפה [וראה אודות הבאור הזה צרמ"ג חלק מ"ו 338] מצאתי שיביא מפי' ר' אברהם לפסוק ואד יעלה מן הארץ אודות מהות האדים ואיכותם והרכבתם מר' היסודות. לעמוד 10 — (צ"ל אלקפטי). שם הערה 1 — צריך להעיר כי לדעת הרמ"ש (המזכיר 1873, איבערועטצונגען 406) לא היו כלל שני יוסף בן יהודה כי אם אחד.

לעמוד 14 — צ"ל בחדש יאנואר 1208 (כמה"ד 1218). לעמוד 19 והערה 3 — צריך להעיר כי מעכו לקאהירה מקום משכן הנגיד ר' אברהם עוד רב הדרך, ומה גם בימים הקדמונים מרם המצאת אניות הקמור, ור' שמשון היה זקן מר' אברהם; ולכן אין להוכיח כלום מזה שלא בא ר' שמשון למצרים להקביל פני ר' אברהם, ושאר הנוסעים נסעו דרך מצרים אולי מפני שספינתם הלכה לארץ ההיא ומשם נסעו לארץ הצבי סטרת חפצם, ואולי בספינה אחרת. ואוסיף כי בדברי המחבר שהר"ש חשד את הרמב"ם במינות תמצא הפרזה גדולה כנראה ממכתבי הר"ש בס' כתאב אלרסאיל, וראה חדשים גם ישנים ז' עמוד 42.

שם הערה 4 — אודות נסיעת רבני צרפת לארץ הצבי ראה צונץ בהערותיו למסעות ר' בנימין, געזאמ. שריפטען חלק א' עמוד 167. ואגרת אחד הרבנים ההם ר' שמואל בר' שמשון (שנסע בשנה אחת קודם לשאר הרבנים דתהק"ע) נדפסה באוצר טוב תרל"ז (עמוד 38—35), וראה גם כמה"ע הלבנון ג' עמוד 172. שם בפנים — (צ"ל אלעאדל אחי צלח אלדין הוא סאלאדין). לעמוד 20 — (צ"ל הכליף אלנאצר לדין אללה, וכן למטה צ"ל מחמד אלנאצר).

לעמוד 23 הערה 1 — הלשון שיתן לו לגלח הוא לשון רגיל בספרות התלמודית (אמרו לו לר' פלוני), וכן בארמית; וצריך למחוק סימן השאלה.

לעמוד 25 — (צ"ל אבו עבדאללה מחמד אלנאצר).

שם הערה 1 — צ"ל הסופר הערבי אבו אלו אחד המובא בספרו של מונק, והמלה בפרשה צריכה להמחק.

לעמוד 29 הערה 2 — ר' אלעזר בן יהודה הוא בלי ספק בעל הרוקח מגרמישא (ווירמיוא, ווארמס), ור' אליעזר בן יואל הלוי הוא אבי העזרי

שלפעמים חתם שמו אבי (ר"ת מאליעזר בן יואל) העזרי.

שם בפנים — משפייאר. אחרי אשר בספר זה נשמרה על הרוב התמונה של הספרות העברית, לכן צ"ל שפירא, כי כן שם העיר אצל היהודים

(ובקינות אשפירא); ולמטה כמה פעמים צ"ל מונפי שליר.

שם הערה 5—6 — תחת אור זרוע צ"ל שו"ת ר' חיים אור זרוע ככתוב אצל המחבר, כי בשם אור זרוע סתם יכנו את אביו ר' יצחק.

שם הערה 7 — תולדות הרב אבי העזרי כתב בארוכה ר"ה גראס במאמטשריפט לשנת תרמ"ה ותרט"ו.

לעמוד 31 — בספרות ישראל נקראו הדומיניקנים בשם האחים הדורשנים (או הדורשים) והפראנציסקנים בשם האחים הצעירים (מינוריטען)

או הדורשים הצעירים.

לעמוד 38 הערה 1 — הרח"ם באוצרות חיים (22—518) הוכיח להפך כי המעות היא לא בדברי הרא"ש שכתב בפירושו רבינו מאיר

מרוטנבורג כי אם בדברי בעל היוחסין שלקח מדברי רבינו ירוחם (תולדות אדם וחוה נ"א ס"ד) המכנה לפעמים את הר"מ בר ברוך בשם הרמ"ה (=הר"ם הגדול?).

והלשון אמרו עליו אצל הרא"ש לא יקשה, כי הוא לא שמש עוד את רבו בעת היה ר' ברוך בחיים. ועכ"פ הטעם שלא ראה את אביו לא היה מחמת גאווה כי אם

מחמת שאביו נהג בו כבוד יותר מדאי ולא הניח לבנו לקיים מצות כבוד אב כראוי, וספיקא דאורייתא הוא בבנו והוא רבו מי צריך לעמוד מפני מי בדברי הרא"ש שם,

והמחבר בחפזו לא עיין בדברי הרא"ש כראוי, וראה גם בב"י למו"י יו"ד סימן ר"מ שהביא בשם הרא"ש וגם אצלו הנוסח הר"ם מרוטנבורג, וא"כ אין זה שבוש

בדברי הרא"ש. [ומהערת ר"ד קויפטמאן במונמטשריפט 6—1895 עמוד 186 ראיתי, אחר כתבי, כי גם ר"ש באקק במחברתו ע"ד הר"ם מרוטנבורג דבר מזה, אך המחברת

הוא לא תמצא ביד].

לעמוד 39 בהערה — הספר כתאב אלרסאייל נדפס במחברת מיוחדת ע"י מו"ל הלבנון ולא במה"ע הלבנון, וכן יש לתקן עמוד 40 הערה 2.

שם בפנים והערה 1 — השם יד רמה לחדושי הש"ס של הרמ"ה הוא שם חדש מהמרפסים, והוא בעצמו קרא לחבורו הגדול הזה פרמי

פריטין (וגם פריטי) כמובא בשם הגדולים להרחיד"א (מערכת גדולים עמוד 119, וראה גם באוצה"ס לבן יעקב 494), והרח"ם באוצרות חיים (עמוד 3—522) דרש

וחקר איה איפוא הובאו פריטי כל מסכת ומסכת מהקדמונים. ועוד הביא הרח"ם (שם עמוד 524) חבור אחד מהרמ"ה בשם גנת ביתן שהוא באור ספר בראשית

על דרך הסוד.

שם הערה 2 — מכתב ר' ששת לחכמי לוניל בשבח הרמב"ם ונגד הרמ"ה כבר נדפס ע"י המחבר במונמטשריפט לשנת 1876 (עמוד 2—511).

וזה נסחו: „כתב שכתב החכם הנשיא ר' ששת ציביי [צדיק באמונתו יחיה] הספרדי ושלחה לחכמי לונגיל על אודות הכתב ששלח ר' מאיר ו"ל ממדינת מוליטולה בענין החית המתים. שמעתי מני אחד מן החכמים העומדים לפני מלך מרוכוש מתהלל. אני למדתי חכמה לפני המורה הגדול החכם היהודי אבן [צ"ל אבן] עמרן בן עבראל ללה משה בלשונם. וזקנו הראשון רבי עובדיה החכם הגדול ו"ל ריין קהל עיר קורטובה זה שמו [הלשון מגומגם]. וחבריו השומעים ומשרתיו עמו הרבו להללו ולהתכרך בשמו. הנה נמצא מן המתחכמים או מן החכמים גם מחכמינו האמתיים רע"ה [רבותינו עליהם השלום] בעלי התלמוד אומרים כי תחיית המתים היא שוב הנפש לגוף וכי יש גן עדן לשבת בו הנפשות וניהגם להשרף בו הרשעים. דע באמת כי לא אמרו זה רק להבטיח הכסילים [1], אשר לא יבינו ולא ישבילו ולא יאמינו כי היא [הנשמה] יכולה לעמוד בלא גוף, בדבר שהם יודעים ומתאווים אותו [הלשון מגומגם קצת], למען יבטחו כי נשמתם תשוב אל גופם ויהיו נהנין ומתענגין מזיו השכינה בגן עדן בתענוגים אשר נסו להתענג בהן אם לא יחטאו. והנה נא הואלתי לדבר לפניכם רבותי ואני חותם כתבי להודיעכם כי בהיותי באנדרלום [צ"ל באנדרלום בדרום ספרד] אחרי אשר הגיע החיבור הנקרא „משנה תורה" אליהם. שמעתי אחד משופטיהם, ואין רצוני להזכיר שמו, שהיה מגומגם לומר: „מה ידע זה ולא נדע? ואחרי שאיננו מביא ראיות מדברי חכמי התלמוד לדבריו מי ישמע אליו? הלא טוב לנו בתלמוד ובהלכות ומה לנו אל ספריו? ואני השיבותיו ורבתי [ורבתי] עמו עד אשר הרשעתיו ולא יסף עוד לדבר לפניו [לפניי]. ואני ידעתי מאז לבבו ומחשבתו היה שם [כן] כי לפני הגיע החבור לארצות ספרד היתה קריאת ההלכות כל שכן התלמוד נפלא בעיני יושביה כי ראיות לאייל חכמות. והשופט ההוא היה דן יחידי לרצונו ואין חולק עליו כי לא היו יודעין אנה נוטה הדין וכולם היו צריכים לו. ובראותם י"ד ספרי החבור והתבוננו בו כל יודעי לשון הקודש ויחלו לחזות בנועם סדר המצות והכתוב בס' המדע מהמוסרים והחכמות, נפקחו עיניהם ויעמדו על עמדם ויכתבו הספרים כל אחד לעצמן [לעצמן] וירבו להללם ונפשם נקשרה באהבתם ויאספו זקנים עם נערים וכל יודעי ספר מהם ללמד הלכותיהם ולהבין במשפטיהם. והנה רבו היום המבינים דבריהם ובשומעם מענות בעלי הריב לדין השופט ידרשו בהם ועד האלהים יבא דבר שניהם. וכראית השופטים הראשונים אשר זה הכסיל אחד מהם כי כן גדלה קנאתם ובערה בהם חמתם, ויבקשו להמות לב המחזיקים בתורת משה נר המערבי הנותן לכל ישראל אורה, לסיר מדרבו הישרה, ועתה יוסיפו לחמוץ לספר באוני עם הארץ בדברים אשר כתב לכם זה הכסיל בספרו". וברור הוא כי המכתב הזה לא נעתק כראוי בכ"י כרמולי (שממנו נרפס) ולא בשלמותו. ואוסיף להעיר כי שמע ר' ששת כרופא מומחה ומצויין הגיע לארצות רחוקות כנראה מספור חולה אחד ממגנצא ור' שלמה בן חננאל שמו המוכא בראבי"ה סימן התקפ"ג (שהעתיק מכ"י ר"ה גראס במונטסשריפט 1885 עמוד 514 הערה 4): „הייתי חולה והולך על מקלי שחוח ולבסוף נכווצו רגליי ולא הייתי יכול לילך זה יותר משנה אחת. וקניתי סוס והשכרתי רץ עמי ורכבתי לברזלוגי [לברצלונא] לנדיב ונשיא ר' ששת הרופא, ובבואי אליו רואה [ראה] ענייני ואמר תולעת יש בעטרה היא האוכלת וגם המושבת אליה הגידים של צומת

הגידים כי כולם נקשרים ואגודים זה בזה ואם ההפוך אחתוך לך הבשר שבו התולעת. אך ספק יש אם תוליד אם לאו. ונתרציתי לו בזה ויקח האיומל ויחתוך מקום הקרב וכית [נשתבש] עם התולעת כיד נתפשטו גידי רגליי וכל איברי ויקח התחכושת ורטייה וירפא אותי".

לעמוד 41 — השערת המחבר כי ר' יהונתן מלוניל הטה את לב בני ישראל השוכנים בארצות המזרח לכבד ולהעריך את הרמב"ם ודעותיו — אין לה ידים, כי ירענו מערות הרמב"ן ואחרים איך כבדו יהודי הקדם ורוממו את הרמב"ם עוד בהיותו בחיים; ור' אברהם בנו אשר לא היה מהמהפארים במהנת שקר כתב במלחמותיו: „ובעלי האמונה המקולקלת בעקרים אלו בארץ שנער וארץ קדם וסוריא וארץ הצבי וארץ מצרים וארץ המערב בטלים הם במעוטם, וכשיוציאו סודם אפילו בפני עמי הארץ יהיו לעג וקלם והרפה ושחוק ודי להם קלונם בפני מי שידברו בפניו". ור' דניאל הבבלי שערער בענין השדים היה מהיחידים האלה הבטלים יהונתן בשנה אחת עם הרמב"ם, וכי הפרט התקע"א מומן עליתו לא"י הוא בטעות, ובוה יוכן מדוע לא נזכר ר' יהונתן במספר המבקרים את ר' אברהם בן הרמב"ם אף כי (לפי כ"י כרמולי) הלך לארץ גושן.

שם הערה 1 — ברכת אברהם נדפס מב"ג בשנת הר"ך ולא תר"ל. לעמוד 42 — המחבר יתלה את הקלקלה בהרמב"ם ובספריו מה שנמצאו בארצות ספרד אנשים פורקי עול המצות, ובאמת היתה הסבה לזה התפשטות הדעות הפלסופיות של אריסטו וחבריו בין ההוגים בספרים ושוחרי דעת במדינות ספרד ומזרח בישמעאלים כיהודים, ומהם ראו בני ההמון וכן עשו לזלזל במצות המעשיות; ואנשים כאלה לא הגו כלל בספרי הרמב"ם ולא כבדו את ספריו ודעותיו כי אם למדו בספרי חכמי הערבים, ורק מהנגדי הרמב"ם תלו את האשמה בו ובספריו. ור' שמואל ספורטא במכתבו האמתי (המתחיל האזינו השמים ואדברה ונרפס בישרון לקאבאק חלק ח' מעמיד 126 והלאה) קלע אל האמת ולא החטיא באמרו: „והנה רבנו הגדול [הרמב"ם] יסד הספר הזה להעמיד תורתיו ולהכחיש הקטים עלינו השותים על דרכי תורתנו לעג כמים, ולהשיב האפיקורסים בהחיית המתים והאומרים אין תורה מן השמים" (שם עמוד 145). וגם הרמב"ן בשער הגמול כתב על ספר מורה נבוכים: „ובאמת הרב ז"ל יסר רבים וברכים כושלות אמיץ" וכו'. וכזאת היתה גם ממרת רב סעדיה גאון בחבורו האמונות להתקומם נגד הכופרים שנתרכו לרגלי חבוריו של חיוי אל בלכי והדומים לו.

לעמוד 43 הערה 1 — המאמר ואמת כי שמענו את הרב וכו' לא נמצא במכתב ר' שמואל ספורטא, לא באוצר נחמד במקום המצויין ולא במכתבו בישורון, והוא לקוח ממכתב הרמב"ן ככתוב אצל המחבר פה ובעמוד הבא בהערה 1. — שם החכם שד"ל הוכיח וכו'. לא ארע המקום שבו הוכיח רשד"ל כזאת, ובפי הנראה טעות הקולמוס היא אצל המחבר וצ"ל רשי"ר, כי הוא היה הראשון שכרר (בכרס חמד החמישי עמוד 5—4) מעלת ר' שלמה מן ההר ותלמידו ר' יונה; ודברי רח"ם אודותם (אוה"ח 3—582) נתפרסמו זה מקרוב. לעמוד 44 — אודות ר' יחיאל ספארו הנקרא גם כן שירוש (Sir Vivas) שעליו

כתבו הנוצרים כאקטא סאנקטארום שהוא היותר מלומד והמהולל בכל היהודים (peritissimus et per totum famosissimus Judaismum) ראה מאמרי ה' לעווין וה' קיש במונטסשריפט לשנות 1869, 1874, וביחוד ר"ה גראס במאגאצין לשנת 1877 (עמוד 9—178. 4—193). ואין כל שמץ הוכחה להשערת המחבר כי גם הוא נהן ידו למתנגדי הרמב"ם, ויותר נראה לומר כי בעבור שרק איזה שנים היה ממלא את מקום רבו ר' יהודה שיר ליאון בפאריו (משנת פטירת זה האחרון בשנת תתקפ"ד=1224 למה"נ) לא פנה אליו ר' שלמה מן ההר, גם רואים אנו שחברו ר' משה מקוצי בעל הסמ"ג (שהיה גם הוא מחלמידי ר' יהודה שיר ליאון) היה ממוקירי הרמב"ם ומעריציו כאשר העיר כבר גראס (שם 81—180).

לעמוד 45 — (או בן-נחמן). טעות הדפוס תחת נחמני. ואורות הכנוי בונשחרוק די פורטא ראה ההערה למטה.

לעמוד 46 — לא נוכל לומר שהחקירות בשאלות מה שאחר הטבע היו זרות לרוח הרמב"ן, כי הוא עסק בהן, רק הוא עמל ויגע למצוא להן פתרונים לא בפלסופיא כי אם בחכמת הסודות אשר קבל מרבותיו. וכמו כן אין לומר בהחלט כי היה עבר משועבד לקדמונים, כי בפירושו על התורה לא בלבד התנגד אל הראב"ע כי אם יטעון בפעם בפעם על דברי רש"י, ובפירושו (לדברים י"ז ו') יאמר על רס"ג: „אבל כמדומה לי שטעה הנאון בדינו“; ובכ"י מנטוכה נמצא ס' הזכרון מריטב"א להציל את הרמב"ם מהשגות הרמב"ן (המוכר ג' עמוד 58).

לעמוד 47 — אורות חדושי הש"ס להרמב"ן חקר ודרש בפרטות כדרכו הרח"ס (אוה"ח 5—554).

שם — דברי גחמא הם לומר על הרמב"ן שלא שת לב להלכות פסוקות, כי כמה חבורים חבר גם במקצועות אלה, ולבר הלכות בכורות וגדרים שזכר המחבר הלא נודעו לנו עוד הלכות בקור חולים ושמחות בס' תורת האדם, הלכות נדה המובאות בתשב"ץ, הלכות בדיקה מובאות בספר יבין שמועה, הלכות חלה מביא הרשב"ץ במאמר חמץ שלו, משפט החרם הנדפס בסוף הכלבו (רח"ס 558), דיני דגרמי נדפסו בקוסטנטינא רע"ח (מונטסשריפט לשנת 1858, עמוד 92 הערה 8; רמב"ש רשימת בודליאנא 1958, 1953).

לעמוד 50 הערה 1 — לא אוכל להסכים לזה כי כל עקרו של פי' הרמב"ן עה"ת לא נעשה כ"א להשיב על פירושי הראב"ע, כי בהקדמתו

יאמר גם על פירושי רש"י: „לו נשפט הבכורה בדבריו אהנה באהבתם אישנה ועמהם יהיה לנו משא ומתן ררישה והקירה“ וכו', ובאמת השגותיו על פירושי רש"י (אשר נגדן קמי הר"א מזרחי ומחברי כ"י פאריו 173, 171 להציל את רש"י) רבות מאד. ואף כי בכלל ישמור את פיו ולשונו בהשגותיו נגד רב שלמה ולא ימנע ממנו הכבוד הראוי, בכל זאת כמה פעמים הוא יוצא מגדרו וכותב על רש"י: „ואין בפירושו טעם או ריח“, „ואלה דברים בטלים“ וכדומה. ולעומת זה יהלל כמה פעמים גם את פירושי הראב"ע. גם יקח בפעם בפעם מפירושו ויביאם בשם בעלי הלשון או פירשו בו (ראה במונטסשריפט שם עמוד 7—155). ובכלל היטב הר"י פערלעס במאמרו הנ"ל במונטסשריפט לבאר את הבנות פי' הרמב"ן.

לעמוד 51 — אורות ר' עזריאל ור' עזרא ראה הערתי למטה לציון כ'.

שם — יותר נכון לומר כי הרמב"ן היה המכריע בין שני הצדדים, וראה הערתי למטה כי באור המחבר לדברי אגרת הרמב"ן הוא בספק גדול.

שם הערה 4 — תחת שו"ת הרשב"א צ"ל הרשב"ש, ושם כתוב כי היה ר' יונה שני בשני עם הרמב"ן כי ר' אברהם אבי ר"י היה אחי אמו של הרמב"ן, ובתו של ר' יונה היתה נשואה לר' שלמה בן הרמב"ן, וכשנפטר ר"י בטולמילה היתה בתו מעוברת, וכאשר ילדה בן זכר אסר הרמב"ן אע"פ שצריך לקרותו על שמי אני רוצה שיקרא יונה על שם אבי אמו משום וזרח השמש ובא השמש עד שלא שקעה שמשו של זה וכו'.

לעמוד 52 — תחת פרידריך השלישי צ"ל פרידננד השלישי בכתוב אצל המחבר.

לעמוד 54 והערה 2 — ע"ד ר' משולם עוד הדבר בספק אם היה משוכני צרפת הדרומית או מקטלוניא, ראה נייבויער-רענאן (רבני צרפת

חלק א' 30—728); ועכ"פ לא צדק כרמולי שכתב שהיה מצרפת הצפונית ומתלמודי ר"י הזקן. ולא נוכל לומר בהחלט שהיה מהמגשימים, כי הוראת החרוז: „בסוד גשמות אם הוא בדמות. לדעת זאת. אין לך רשיון" — הוא שאין לנו רשות לחקור בדבר זה, מפני שהוא נכלל באסור מה למעלה ומה למטה וע"ד במופלא ממך אל תחקור, ואם כן אסור הוא גם להגשים, כי גם זה היא חקירה במה למעלה.

לעמוד 55 והערה 1 — המכתב בכרם חמד החמישי המתחיל גזם זהב וחלי כתם איננו מר' שמואל ספורטא, כאשר העיר רשזח"ה

בישורון השמיני (עמוד 6—125 בהערה; שוב ראיתי כי שם העיר גם על פעות המחבר שכתב שד"ל תחת רש"ר שתקנתו למעלה).

שם — נגר דברי המחבר האומר: אף כי היה הסמ"ג הלמיד ר' יהודה מפאריו הצדיק הרה"ה (איבערפראממען) וכו' — ראה הערת גראס בתולדות ר' יהודה (מאגאצין לשנת 1877, עמוד 81—180), ולדבריו שם יותר ראוי לומר: מפני שהיה תלמיד ר' יהודה וכו'. ואמנם משפט המחבר בא מהערבוב המצוי בספרים בין ר' יהודה שיר ליאון מפאריו ור' יהודה חסיד מריגינשפורג.

לעמוד 58 — אף כי אמת הוא שרוח הפלסופיא של הרמב"ם נשקף גם מס' המדע, בכל זאת אין לבהד כי נמצא גם הפרש גדול בין ספרו מורה הנבוכים

ובין ספריו התלמודים, וכבר דרשו וחקרו בזה במה"ע ציון ובספרים אחרים, ובצדק חשבו הרמ"ה והרמב"ן ור"י אלפאבר ממצב כבד, כי החבורים התלמודיים של הרמב"ם, שהדעות הפלסופיות באו בהם ברמו ובדרך קצרה, לא היו מסוכנים כלל. ודברי הימים לישראל מוטן הרמב"ם עד זמן הרמב"ן ור' שלמה מיטון נהנו צדק לדעתם והוכיחו כי קלעו אל המטרה הישרה, ולא מכפר המדע כי אם מספר מורה הנבוכים החלו בני ישראל בפעם בפעם להתעסק בפלסופית הדת. ואם כן לא שגה הרמב"ן אשר שם פרות בין ס' משנה הורה לס' מו"נ.

לעמוד 63 והערה — אל חכמי האומות שהגרילו כבוד הרמב"ם וספריו, לפי דברי הברדשי, צריך לחשוב גם את חכמי הישמעאלים באפריקא

הצפונית במארוקא, לפי עדות הנשיא ר' ששת בנבנישתי שהבאתי למעלה (לעמוד 39), ז"י יוסף אבן כספי יעיד כי בפאס למדו הישמעאלים את ס' מו"נ

בבתי מדרשיהם (מעם זקנים עמוד 53). ואודות ההעחקות ממו"נ לרומית ראה רמ"ש (איבערועמצינגען 34—432).

לעמוד 64 — כבר העירותי למעלה כי המכתב האמתי מר' שמואל ספורטא כתוב במענה רך וברברי מוסר וענוה ולא בדברים קשים, כיאות לאיש צעיר לימים, אך דברי המחבר מוסבים על המכתב נזם זהב בכרם חמד המיוחס לספורטא ואינו ממנו.

לעמוד 66 — המחבר לא יאמר כי לקונטרס מלחמות ה' „אין לו ערך מחקרי כלל וכלל“, כי אם: „אין לו ערך גדול“ (קיינען בעזאנדערן ווערטה). לעמוד 69 והערה 1 — אודות זמן צמיחת חכמת הקבלה ראה הערתי למטה לציון ג'.

לעמוד 70 — אודות פירוש ס' יצירה לר' יצחק בן הראב"ד כתב המנוח ר"י רייפמאן בשנת תר"ד שקנה אותו בזאלקווא וכי הוא הנוכח בהקדמת ספר עץ חיים לרח"ו (ליבעראמורבלאמט דעם אריענטס 1844 נומר 31 עמוד 481) [אצל מי נמצא עתה עובדן רייפמאן ו"ל?]. וכ"י אחר נמצא בנומר 24 מכ"י ליידען (רשימת רמ"ש עמוד 6—95), ושם הביא הסוף: נשלם פירוש יצירה, וא"כ פירושו הוא על כל הספר ולא על איוה פרקים, ומהמובא שם אצל הרמ"ש נמצא רק מאמר אחד בשלמותו: „כי כל אות ואות יש לה נוף, רוח ונשמה“. ור"י סמברי (עמוד 125) יאמר: „וזה החסיד חבר פירוש נורא מאד ויקר הערך על ספר יצירה“. שם — ע"ד ר' עזריאל ועזרא ראה ההערה לציון ג'.

לעמוד 71 — ההולכים בשיטה הרמב"ם לא יכלו להגיד על היהדות שהיא כלי שרת לאריסטו, ומפורסם הוא מאמרו של הרב שהחכמות לוקחו ממנו לרקחות וטבחות לתורה; ואצל המחבר כתוב כי התורה תלמד אותם הלמודים בעצמם שמלמדת הפלסופיא של אריסטו.

שם — אודות חכמי היהודים באשכנז, שהמחבר כולל אותם ביחד עם חכמי צרפת הצפונית שלא עסקו בנסתרות, צריך להעיר כי דבריו בזה הם בלתי נכונים, כי מערות ר' אלעזר בעל הרוקח נדע, כי עוד כמה דורות לפניו עסקו באשכנז בחכמת הסודות שהובאה סבבל לאיטליא ומאיטליא לאשכנז; ראה נידון זה הערתי למטה. לעמוד 73 והערה 1 — המלה אין סוף לקוחה כפי הנראה משפת הפלסופיא הערבית לא נהאיה או לא גאיה, וזהו העתקת היוני apeiron (גרענצלאו, בלי גבול וסוף).

שם — הצעת ר' עזריאל בענין האין סוף (שהוא גם האין) נסמכה לפי השערתו לשמת הפלסופים הערבים והיהודים ההולכים בעקבותיהם בענין הארי ה', באמרם כי נוכל לתת להבורא רק את התארים השוללים ולא המחייבים, ר"ל לא נוכל לומר שהוא חי יודע חכם וכו', כי אם שאיננו סת, שאין דבר נעלם ממנו, שאיננו סבל וכו'. כזאת הביאו פלסופי הערבים ההולכים בשמת אריסטו (המשאיים, פערפאמעטיקער) מוזן אלקנדי והלאה פעם בשם פלטון ופעם בשם אריסטו (או בשם הפלסוף סתם), וכן עשו גם חכמי היהודים. וקראשון מחכמי ישראל הנודעים לנו הוא ר' דוד הסקמץ, אשר זה לא כביר מצאתי חלק גדול מגוף ספרו בערבית עשרון מקאלאת (עשרים פרקים או מאמרים), ובמאמר התישיעי (ברף מ"ב ע"א)

כתוב: וקר קאל ארסטאטאליס אלקמאיי אלגואלב [צ"ל אלקצאי אלסואלב] עלי אללה אצדק מן אלמוגיבאת (וכבר אמר אריסטו המשפטים השוללים מה' הם יותר נכונים מהמחייבים; ובתרגום המאמר הזה בפי' ס' יצירה לר' יהודה ן' ברזילי 80 נעתק כזה: „ואמר אריסטו הפילוסוף כי החידות המבחושות הן אמת וישר לאמרן על הבורא יותר מן החידות המודות“; גם ר' בחיי בחובות הלבבות אשר השתמש בס' המקמץ, כנראה מהקדמתו, יאמר (פרק י' משער היחוד): „כאשר אמר אריסטו השוללות במדות הבורא יתב' אמתיות מן המחייבות“; ור"י הלוי בכורי (מאמר ב' סימן ב') יאמר כזה ביתר באור מעצמו; ור' יוסף ן' צדיק בס' עולם קטן (עמוד 56) כתב: „אמר הפילוסוף יותר אמת לסלק החיוב מן הבורא מלחייב לו שום דבר“; והראב"ד בס' אמונה רמה (עמוד 51) יאמר סהם: „דע שהמאמרים או התארים היותר אמתיים על האל ית' וית' אמנם הם השליליות“; והרמב"ם במו"נ (בראש פ' נ"ח לראשון) יכתוב: „דע כי תאר השם יתברך בשלילות הוא התאר האמתי“. והדבר הזה בארוהו כל צרכו הר"ש מונק (בהערותיו לתרגום המורה בצרפתית ובספרו מעלאנוש 319: 341) ור"ד קויפמאן בכמה מקומות מתבירו על התארים, וזהו המובן מדברי ר' עזריאל בפי' עשר ספירות (הנדפס בראש ס' דרך אמונה לר"ט ן' גבאי, ברלין תר"י) באמרו: „וחכמי המחקר מודים לדברי האומר כי אין השגתינו כי אם על דרך לא“. ולכן האין סוף שאין מחשבות חיוביות ותארים מחייבים תופסים בו כלל, ולא נדע ממנו רק תארים בשלילה שאינו כזה וכוה, נקרא בפי' ר' עזריאל בשם האין, הלא. ואם תצדק חשערתי זאת, נראה כי גם המושג הזה לקוח מספרי הפלסופים, וכן נראה למטה בענין המושג העקרי מעשר ספירות, וכדרך המקובלים אסטכזה גם כן אקרא: והחכמה מאין תמצא, שהוא לפי דעתם כמו ה' יתן חכמה. לעמוד 5—74 — צריך להעיר כי הרעיון שה' לא ברא בעצמו את העולם החמרי העכור ובעל תכלית כי אם ע"י כח נאצל ממנו, כבר מצא קן אצל האיסיים (הסגאריה בערבית) ופילון האלכסנדרני; ולפי דברי זה האחרון הכח הנאצל הוא המימרא (לוגוס) שהוא גם המלאך הראשון (protos ton angelon) שברא את העולם, ובדרך פילון והמגאריה הלך בנימין נהאונדי, ואצלו הכח הנאצל נקרא קול נברא, כאשר הביאו ממנו יעקב קרקסאני (במאמרי לקורות הכתות הנספח לחלק ג' מספר זה) והסופרים הערבים; וגם הקול הנברא הזה נקרא אצלו סלאך, כמו שהביא בשמו יוסף הרואה בספר מחכימת פתי (ל"ק עמוד 199): „ודברי בנימין אלנהאונדי אשר יאמר כי השי"ת ברא מלאך והמלאך ברא את העולם על ידו“. אולם נראה כי בנימין חשב עוד איזה אצילות, כי יהודה הדסי באשכל הכפר (א"ב מ"ז) יאמר: „ובנימין האונדי משכילי נ"ע אמר כי קודם כל בריה ברא אלהים הכבוד וכסאו“ וכו', ויוסיף עוד (כפה"נ ג"כ מבנימין): „וכן שאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם בבינתו, אינו מלת צלם יאמר שהוא צלם אלהיך, כי אם זו הצלם שעשה בכסא הכבוד כבוד אלהיך, והצלם זולת אלהים והסמיכו אליו כי נכבד לפני עושך“. וא"כ אחרי הכבוד וכסא הכבוד נברא ג"כ צלם בכסא הכבוד, ועפ"י הצלם הזה נברא אדם לדעת בנימין. ובענין הכבוד הביא שם הדסי גם דעת הקראים סהל ויפת. ולפי דעת האיסיים ופילון ובנימין וההולכים בעקבותם, כל המקומות בכתוב: ויאמר ה', וירא ה',

וידבר ה' וכו' מוסב על הכח הנאצל מה', ועליו נאמר כי על הכסא דמות מראה אדם וצבא השמים מימינו ומשמאלו, אולם רעת הרס"ג באמונות ודעות (לייפציג תרכ"ד עמוד 5—51), כי הכבוד והאור והצורה שראו הנביאים נבראו כפעם בפעם מאת ה' לשעתם לחוק בלבם את דבר ה' ולאמתם, והבריאה הזאת לדעתו היא הנקראת שכינה בדרו"ל. ומצד השני הפלטוניים החדשים כפלוטין ופרוקלוס ותלמידיהם החזיקו בכל תוקף ועו בשיטת האצילות, ובארצות המזרח נכללו דבריהם עם מעט מדברי אריסטו ונתייחסו כולם לזה האחרון, ובהם החזיקו הפלסופים הערבים ולא הרפו מהם. והפלסוף הראשון לבני ישמעאל יעקוב אלכנדי כבר לקח חלק בהעתקת ספר אתולוגיא המיוחס במעות לאריסטו ומיוסד על שטת האצילות; והנה ספרי הפלסוף הזה כמה שאחר הטבע לא הגיעו לירינו, אולם נודע כי האחרונים האשימוהו על אשר נטה ללמודי הסודות של האלכסנדריים. והפלסוף השני להערבים אבו נצר מחמד אלפראבי בספרו המכונה בעברית התחלת הנמצאות, יחלק את יסודות הנמצאים לשש מדרגות: 1. הסבה הראשונה, ה' היחיד; 2. הסבות השניות, שכליות הגלגלים השמימיים; 3. שכל הפועל; 4. הנפש; 5. הצורה; 6. החומר. ג' האחרונים האלה יתאחדו עם הגופים שהם גם כן בספר ששה: 1. גוף הגרמים השמימיים; 2. בעלי החיים בעלי שכל; 3. בעלי החיים בלי שכל; 4. הצמחים; 5. המתכות; 6. ארבעת היסודות. והפלסוף השלישי אבו עלי אלחסיין אבן סינא, שעליו אמרו שעקר שטתו הציע בספרו מהפלוסופיא המזרחית שנאבד ממנו, יחלק את הנמצאים לחמש מדרגות: 1. השכל הכללי; 2. הנפש הכללית; 3. הטבע; 4. חמר הגלגלים; 5. חמר העולם השפל. וביחד עם הדעות האלה נהפשו בארצות המזרח וגם בספרד עוד שטות שונות בעניני האצילות, כן למשל לפי השטה המיוחסת בוויף לעמפרוקלוס (בנדקולוס) ה' ברא בראשונה את החמר הראשון, ובאמצעותו נברא השכל, ומשניהם נבראה הנפש; ואלה השלשה הם נמצאים פשוטים, ואחריהם באו הנמצאים המרכבים. ולפי השטה המיוחסת בוויף לפלטון (אפלטון) ברא ה' בראשונה את השכל הראשון, ועל ידו נבראת הנפש הכללית, ובריאיתה מהשכל הראשון היתה דוגמת הצורה הנולדת במראה (שפיעגל), ובאמצעות אלה השנים נברא החמר הראשון שהוא קדמון גם מחמר ההיולי, וביחוד ירחיב בעל הספר אתולוגיא הנזכר למעלה לדבר משטת האצילות, ולפי דעתו (אשר היא הקרובה ביותר לשטת המקובלים) מהאור המתפשט מן הסבה הראשונה נברא העולם השכלי, ועל ידי העולם השכלי נהפשט האור ונבראת הנפש הכללית השמימית, ועל ידי הנפש הזאת התפשט האור ונוצרה הטבע, ועל ידי הטבע יתפשט האור הזה אשר מקורו בה' עלת העלות על כל הנמצאים. ואחרי כן יבאר כי העולם השכלי הוא האדם העליון (הדומה לאדם קדמון של המקובלים כאשר העיר מונק) ויאמר כי הנמצאים תלויים וקשורים זה בזה, וכאשר יאבד אחד מהם ישוב אל היסוד שהוא למעלה ממנו, והיסוד הזה ישוב גם כן אל שלמעלה ממנו, ובן כסדר עד הגיעם אל הגרמים השמימיים, ומשם אל הנפש הכללית, ומשם אל עולם השכלי; ובאופן זה כל הנמצאים קשורים ונתאחדים עם עולם השכלי שהוא קשור עם הסבה הראשונה. והנה כבר האריכו מונק, יואל, הרש"ו והבאים

אחריהם להוכיח איך באו הרעות האלה ברוכן אל חכמי ישראל שעסקו בפלסופיא, וביחוד אל הר"ש בן גבירול, ואיך השתלשלו גם כן בחלק גדול אל המקובלים. וזה לא כביר נתגלה לנו ספר חדש מר' בחיי בעל חובות הלבבות הנקרא בשם טעאני אלנפס (עניני הנפש), כאשר העירותי לחלק הקודם (חדשים גם ישנים 7 עמוד 15), וזה עתה יצא לאור בתרגום עברי מר"ד ברוידע (פאריו תרנ"ו); ובפרק ט"ז ממנו יגיד ר' בחיי את דעתו כי היו באצילות עשר מדרגות: 1. החכמה (שכל הפועל), והיא הנקראת ג"כ בשם שכינה; 2. הכבוד (והמדרגה הזאת היא הנפש הכללית); 3. הטבע; 4. החסר ההיולי; 5. חסר הגלגלים השמימיים; 6. חסר הכוכבים; 7—10. ארבעה היסודות. ואמנם יוכל להיות כי לקח ר' בחיי את דעתו זאת בענין עשר המדרגות באצילות אצל אחד החכמים הקדמים ממנו שהשתדל לקרב דעות הפלסופים לעשר ספירות של הקבלה שיסודן בס' יצירה; אולם איך שיהיה הלא נכבד הדבר לנו לדעת כי בערך כאתים שנה לפני הרמב"ן כבר היתה ידועה שמה מעשר מדרגות באצילות, ואיו מן המדרגות האלה שוות אל הספירות, כמו חכמה (השכל הפועל), כבוד (כתר שנקרא ג"כ הכבוד העליון), יסוד (ד' יסודות). וראה עוד למטה בהערה לציון ג'.

לעמוד 79 — אין לומר כי בעלי הסוד הניחו את הרעיון מאוצר הנשמות הנמצא בעולמות העליונים, אחרי אשר נמצא כבר בתלמוד (יבמות ס"ב וס"ד ומקומות אחרים) את המאמר עד שיכלו כל הנשמות שבנוף שפרשוהו רש"י ובעל הערוך (עפ"י באור הגאונים) שהוא אוצר הנשמות הנמצא בפרגוד שבין השכינה למלאכים; וזהו קרוב לשטת הפלסופים מאצילות הנפש הכללית אשר לפי דעת ר' בחיי שהכאתי היא נקראת ג"כ בשם כבוד.

לעמוד 81 הערה 3 — צ"ל באמונות ודעות מאמר ו' (רפוס לייפציג תרכ"ד עמוד 103, ובנוף הערבי עמוד 208), וכבר העיר ר"ש פוזנאנסקי במונטסריפס (חלק ל"ט עמוד 446) כי כונת רס"ג לענן וסיעתו, וכוה היה רשום גם אצלי בגליון מאמרי על הקרקסאני. ואמנם עד עתה אין להוכיח כי החזיקו הקראים הראשונים בתורות הסודות (ועכ"פ אנכי לא אמרתי כזאת), כי לבד מאמונת הגלגול אצל ענן הלכותה מרעות פיתאגורוס והקול הנכבד אצל נהאונדי הלכות מפילון והמנאריה לא נמצא עד עתה משימת הסודות אצל הקראים הקדמונים; ורק איוו מהבמי ישראל האשימום כי הם המציאו איוו ספרים לפי שמת ההגשמה ויחסום לחכמי ישראל הקדמונים בכדי להקל בכבודם ולולולם.

לעמוד 82 — דברי ר' יצחק משיגוביה אודות הגעת למודי הסודות בכלל מאשכנז לפרובינצא אולי יש להם באמת איזה יסוד; ראה למטה הערתי לציון ג'. שם הערה 5 — אצל צונץ גר"פ (מהרורא חדשה עמוד 417 הערה c) תמצא רשימת המקומות שלקח הרמב"ן מס' הבהיר.

לעמוד 83 — אורות ר' אלעזר בעל הרוקח ראה המקומות המצויינים במלואים לחלק ד' (חדשים גם ישנים 7 עמוד 43), כי משם יש למלא ולתקן את דברי המחבר בכמה פרטים.

לעמוד 84 — אורות הקבלה המעשיית וזמן צמיחתה ראה למטה הערתי לציון ג'.

- שם הערה 1 — ע"ד ס' רזיאל הגרול נודע עתה כי הוא לקוח מס' סודי רזי של בעל הרוקח, וכבר הבאתי במלואים לחיד (חדשים גם ישנים 7 עמוד 43) שם את השערת רח"ם כי זה נרמז גם בשמו רזי אל[עזר].
- לעמוד 85 — ראיתי להעיר כי ר' מנחם אישכנוי אילי הוא הפיימן הנודע ר' מנחם בן יעקב טנרטיא הנפטר בשנת התקס"ג (1203 למה"נ), ואם כן הוא היה חבר או הלמיד חבר לבעל הרוקח; ראה אודותי לאגדסהוטה (עמודי העבודה 187—185) רח"ם באוה"ח (עמוד 526), צונץ ליטעראטורגעשיכטע (עמוד 98—294), נחלת רש"ל (עמוד 32) והספרים המובאים שם.
- לעמוד 86 הערה 1 — במלואים לחלק ר' (חדשים גם ישנים 7 עמוד 57) כבר ציינתי כי האחרוני העתיק גם אגרת תחיית הסתים מהרמב"ם, ועוד הרגם ס' טוסרי הפלסופים טחנין בן אסחק, אגרת ההצלחה מעלי בן רצואן, ס' גורלות (רמ"ש"ש). וסיחסים לו שלא בצדק הרגום ס' הולדות אלכסנדר מוקדון כאשר הזכחתי במאמרי אודות הספר הזה, והסכים לי הרמ"ש (עמוד 899).
- לעמוד 87 — מקור הספר בן המלך והנזיר הוא לפי השערת רמ"ש"ש (עמוד 864 והלאה) בס' חיי בודדהא בשפת הדור.
- שם הערה 4 — ההעתיקה האשכנזית האחרונה היא מה' ווייסל אווימץ (מינכען 1890) עם מאמר אודות מקור הספר מה' האמטעל.
- שם הערה 5 — ע"ד ר' ברכיה וקרשביה ראה את הציונים במלואים לח"ד (חדשים גם ישנים 7 עמוד 58).
- לעמוד 88 — ההשערה כי ר' ברכיה הנקדן הרגם ספר האמונות והדעות לרס"ג היא הלזיה באויר ואין לה על מה שתסבך, כאשר הזכח הרמ"ש"ש (שם מעמוד 440 והלאה). — שם הערה 1 — לפי הקונו של צונץ (מהדורא ב' עמוד 165 הערה 2) נתחבר ספר הישר בסוף המאה ה"א למה"נ; ואין לסבך על כרמולי המיחסו למחבר ספר היוסיפון, הנזכר מרס"ג והקראים במאה העשירית למה"נ (קרקסאני ויפת), ועב"פ ללא אמת הוא כי בע"ס הישר לקח מדברי הרשב"ם כמו שאומר המחבר בפשיטות. ולפי דעת יעללינעק במבוא לבית המדרש (חדר שני עמוד VIII) היה הספר הזה למקור לבעל הילקיט, וכמו כן לקחו דבריו בעלי דברי הימים של משה ומדרש ויושע (חדר א' עמוד XXI).
- לעמוד 89 — ר' יוסף האזוכי לא היה מאורנוש או וויסון כי אם מעיר אורגון (Orgon) בטחזו בוש-די-רהון כאשר הזכח החכם הצרפתי לונפריע (Longperier); ראה נייבויער-רענאן חלק א' (עמוד 702).
- שם הערה 1 — לכר משירים המתיחסים לשירו קערת ככף חבר ר' יוסף עוד פיוטים שרשם צונץ (ליטעראטורגעשיכטע עמוד 480 . 351).
- לעמוד 93 — לדעת רמ"ש"ש נולד ר' יהודה זה בשנת התקע"ט (איבערזעטצונגען בראש הספר 4—1), ושם נמצאו פרטים רבים אודות ר"י, כן למשל כי גם הוא כרבו הרמ"ה נטה לחכמה הסודות וחשב את הקץ לשנת ה"א ק' (1260=). — שם הערה 1 — הגהת רש"י להשיבני ההת להחבירני היא אך למותר, כי בונת ר"י שהוא נהק ונפרד מארצו ויבקש מה' לחבר את הנפרדים.

לעמוד 94 — כנוי ר' יעקב הוא Anatoli, ורמ"ש (עמוד 59) ישער כי ר"י הרחיק נדוד מפרובינצא לנאפולי מפני רדיפות המהגרים ל"ס המלמד שלו.
לעמוד 95 — (תחת מארקגראף ען צ"ל קאממערגראף ען ככתוב אצל המחבר).

שם הערה 1 — רמ"ש ישער כי אנדרעאס הוא שם יהודי מומר ולא אנטולי (שם עמוד 49 הערה 37); ולא נמצא כל רושם מעבודת זה האחרון בהעתקת המורה לרומית. ורמ"ש בעל ההשערה שהמורה נעתק בעבור הקיסר פריעריך (המזכיר ו' עמוד 31) יאמר בספרו החדש (שם 433) כי כפה"נ נעשתה ההעתקה במצות הקיסר שבעבורו העתיק אנטולי ספרים אחרים.

לעמוד 100 — אודות הכנסת התינוק לבית הספר נודע לנו עהה מומן יותר קרום באריכות, ממחזור ויטרי (עמוד 30—628), ומשם נראה כי היו מתחילין עם הנער מס' ויקרא (עפ"י דברי המ"ר ויקרא פ"ו), וכזאת ידענו גם באפריקא מרב נסים בחבור יפה מהישועה (חדשים גם ישנים 8 עמוד 21).

לעמוד 103 הערה 1 — וכוח ר' יחיאל נדפס עוד הפעם (במהארן תרל"ג); ואין לשבש כל הנוסחאות המיחסים את מעשה הוכוח לשנת ח' אלפים י"ב (1252) כלי הוכחות מכריחות.

לעמוד 104 והערה 3 — לפי עדות נייבויער-רענאן (חלק א' עמוד 708) בכ"י הדיואן לר' אברהם בדרשי כתוב בהתפש ולא בהשרף, ובעבור זה יחשוב כי הקינה הזאת נתחברה לא בשנת ה' אלפים ב' כדעת המחבר, כי אם בשנתים קודם לזה כאשר גזלו את ספרי התלמוד מן היהודים יושבי צרפת.
לעמוד 106 הערה 2 — חבורו של אויערבאך ברית אברהם נדפס בשנת תר"ך (1860), ראה המזכיר חלק ג' עמוד 82; ונמצא הספר גם בירי.

לעמוד 170 — תחת ר' יהודה החסיד צ"ל ר"י שיר ליאון. ור' יצחק תלמידו נקרא בספרות ישראל לפי מקום משכנו ר"י מווינא או ריא"ו (ר"י אור זרוע), וחבורו אור זרוע נדפס בוויטאמיר תרכ"ב; ושם נמצאו מלות רבות משפת הסלאווים אשר בארתי אוהן במחברתי היהודים ושפת הסלאווים. ובירושלים נדפס אח"כ ספרו על הבבות ומס' סנהדרין וע"ז.

לעמוד 109 והערה 2 — אודות ר' שם מוב זה שתרגם מערבית את הספר אלת צריף מזהראוי (או זהרבי) וקרא שמו ספר השמוש ראה רמ"ש (שם 45—741) המביא אודותו פרטים רבים, וכמו כן אודות הספר אל מנצורי מראוי (שם 26—724); וראה עוד נייבויער-רענאן (חלק א' עמוד 592).

לעמוד 112 — הר"ם מקוצי בעל הסמ"ג היה תלמידו של ר' יהודה שיר ליאון מפאריז. — ר' שמואל בן שלמה נודע בספרי הקדמונים בשם הר"ש מפליזא או מפלייזא.

לעמוד 114 בראשו — סגנון לשון המחבר אינו עולה יפה, כי אם הרבנים הנוכחים בהבו תוספות בקובצים מיוחדים איך איפוא נוכל להוכיח מזה כי "כן הלך הלוך ודל לימוד התורה עפ"י שטת בעלי התוספות"?

- שם ובהערה 1 — צ"ל בכל מקום טוך, תוספות טוך, ולא טוק.
 לעמוד 117 — חלק מראש ספר הש"ס מר' משה מאנגליטרא הדפוס ה' קולנס
 (Collins) בשנת תרמ"ב, ואודות מחברו דבר בפרטות נייבוער-רענאן
 חלק א' (מעמוד 484 והלאה), ושם 739 הביא השערה כי כנויו בן הנשיאה
 הוראתו בן המשפחה העברית באנגליא הנקראת בשטרות la Comtesse, ור' משה
 זה הוא המביא באור השרש יבם משפת רוסיא בשם ר' יצחק מצרניגוב (מסרגוב);
 ראה היהודים ושפת הסלאווים (עמוד 62).
 לעמוד 118 — צ"ל בתי מסגד הערבים תחת המונגולים, ובספר לא היו
 המונגולים מעולם.
 לעמוד 119 בראשו — צ"ל חכם שלו (של המלך); ור' יצחק זה נקרא ו' סיד.
 ולא ו' סעיד ככתוב אצל המחבר (רמ"ש עמוד 617
 הערה 159).
 לעמוד 125 — עוד הדבר בספק גדול אם האיש בונא שטרק די פורטא הוא
 הרמב"ן, ראה הערתו לציון ז'. — ואודות החלמה המחבר שהרמב"ן
 הוכרח לעזוב את ארץ ספרד מגזרת המלך צריך להעיר כי לא נראה כזה מדרשת
 הרמב"ן שנרפסה בלבנון (שנה ו' עמוד 581), וראה הערת ברלינער שם.
 לעמוד 127 — פה יחליט המחבר כי הקראי אהרן בן יוסף היה תלמיד הרמב"ן, והוא
 סותר דברי עצמו למטה (עמוד 263) כי שם יכחיש זה; ותפוס
 לשון אחרון.
 שם הערה 2 — צ"ל שנת 1858 עמוד 89.
 לעמוד 129 הערה 7 — מאמרו של פערלעס נמצא במונטשטריט 1858 (ולא 1865)
 ומלואים שם לשנת 1860 (עמוד 95—175), והערות מעטות
 להן בהמוכר חלק א' וחלק ג'.
 לעמוד 130 הערה 3 — רשימה שלמה מחבורי הרמב"ן ראה באור החיים לרמ"ם
 (עמוד 9—553), במאמרי פערלעס הנ"ל, וביחוד ברשימת
 בודליאנא לרמ"ש (עמוד 65—1950), ובהערות רינה"ל (פאן ביעמא) בישורון
 האשכנזי לקאבאק חלק ג'.
 לעמוד 131 — עד עתה לא נמצא כל זכר להרמב"ן בספרי ר' הנחום, אף כי יביא
 לרוב את כל חכמי ישראל הנודעים; גם מהכונת באוריו שהם כולם
 על פי הפשט והדקדוק נראה ברור שלא היה מבית מדרשו של הרמב"ן. ובכלל
 נוכל לומר כי ר' הנחום היה אחד מחכמי ישראל אשר חייהם היו תלויים וקשורים
 בחכמת ישראל כשלהבת בגחלת ולא היו צריכים להתעוררות מן הצר, וחבוריו כלם
 אומרים כבוד לקדמוני החכמים ובעבור זה עניים הם בידיעות אורות ר' הנחום עצמו
 וזמנו ובני דורו.
 שם הערה 1 — עתה נודע כי ר' הנחום הכר גם כן באור להורה לישעיה ולתרי
 עשר ולתהלים, וחלקים מהם ומפירושו להפטרות ומספרו אל מר שד נמצאים באוצר
 הספרים דפה. ולא למותר יהי להביא פה איזה מדברי הקדמונים אשר שרדו וימלטו
 אל ספרי החכם הזה.

א.

לפסוק לא תטע לך אשרה דברים ט"ז כ"א אחרי הביאו פרוש התרגום ורס"ג ואבו אלוליר הוא ר' יונה וגם דברי הספרי יוסיף לומר :

הטף הערבי

התרגום העברי

<p>אמר הגאון שמואל בן חפני ז"ל: ויתכן כי אשל ואשרה אחד הוא, וכל האילנות כולם נקראו בשם אשרות כי הכתוב לא ייחד מין ידוע ממיני האילנות ר"ל כרם או זית או תאנה או רמון. עד הנה דבריו ז"ל. והאשרות האלה לפעמים עברו אותן הגוים כמו שנאמר ויעברו את האשרות, ולפעמים הניחו תחתיהן עבודה זרה כמו שנאמר ותחת כל עץ רענן וכו'.</p>	<p>קאל אלגאון שמואל בן חפני ז"ל וכליק אן יכון אשל ואשרה ואחד ודלך אן יכון אלאשגאר כלהא הסמי אשרות לאן אלכתאב לס ינוע אלאשרה בנוע בעינה סן אניאע אלאשגאר אעני כרם או זיתון או הין או רמאן. אלי הנא כלאמה ז"ל. פהרה אלאשרות מנהא מא כאן יעבד כמא קאל ועברו את האשרות ומנהא מא כאן יגעל תחהא [אלעכו] ד' זר' כמא קאל ותחת כל עץ רענן אלך'.</p>
---	--

ונראה מזה כי קבל את באור חז"ל לפסוק ויטע אשל (כוסה דף יוד ע"א): מלמד שעשה פרדס ונטע בו כל מיני מגדים.

ב.

לפסוק לא הקים לך מצבה שם פסוק כ"ב, אחרי דברי הספרי והראב"ע יאמר ר"ת:

<p>וכן דעת אחד מהגאונים שאמר כי המצבה האסורה היא הנעשית לוולת ה' באמרו אשר שנא, אך המצבה המיוחדת לה' מותר לעשותה. ראיתי זאת בפירוש פרשת ויצא שמייחסים אותו לרבינו האי.</p>	<p>ואלי דלך ירהב בעץ אלגאונים קאל ואמא אלמצבה אלחראם הי אלתי תעמל לגיר דאת אללה לקולה אשר שנא ואמא מא אהלת ללה פגאיו עמלהא. וראית דלך פי בעץ אל שרוח עלי ויצא יעקב קיל אנה לרבינו האי.</p>
--	--

ג.

לפסוק ממגר שמים טמל שם ל"ג י"ג יפרש המלה ממגר פרות ויאמר עוד:

<p>ואבו אלוליר פירש גם הוא ממגר שמים וכן פרי מגדים בהוראת פרות. והגאון רבינו סעדיה ז"ל תרגם טיסודות (או מחמר) שמיך. והמלות ממל ומתהום הם כאור מלת וממגר</p>	<p>ואבו אלוליר איצא קאל ממגר שמים ממל וכדלך עם פרי מגדים שרחהם פואכה. ואלגאון רבינו סעדיה ז"ל קאל מן מואר סמאואהך פיוון קולה ממל ומתהום שרר לקולה וממגר אי אן האולאי הם אלמואר</p>
---	--

הנוף הערבי

התרומם העברי

לאנכת מא יכבתם [לאנכאת מא ינבה?].
 וקאלו פי ספרי ממגד שמים בטל שיהא
 טל מצוי בה בכל שנה. ור' אבר' בן עזי
 ו"ל קאל ממגד שמים שיתנו שמים. ור'
 אהרן הכהן דהב לטא קאל אלמחרגם
 קאל מבארכה מן ענר אללה פי גמיע מא
 ינפעל בטל אלסמא ופי גמיע מא ינפעל
 פי אלנדא פי אלגמחור אלספלי אעני מא
 הצרב ערוקה אלי בעד אלמיאח אלהי
 תחת. ושמואל הנגיד קאל פי כתאב
 אלאסתנא מגד אסם ואקע פי אלעבראנייה
 עלי אלנעם ואלפואיד עם פרי מגדים
 ולרבינו סעדיה ו"ל ממגד שמים מן כואד
 כמאואתך וכדלך וממגד הבואות שמש יעני
 בדלך אלמאדה אלמצנה ללפואכה כאלחר
 ואלאסתלא כזיאדה אלקמר ואלמגד ענר
 אלערב אלנאעם. ויכון וממגד גבעות
 עולם וממגד ארץ ומלואה אלעאלי מנהא
 כמא הו בדלך ומראש הררי קדם ולעלה
 קד סמי [טנה] אלבלד מלך מגדו ואיצא
 בבקעת מגדון ומנה קיל ומגדנות נתן
 לאחיה פאן כאן מנה פהו הראיה הכמה
 פאברה ויכון בדלך עלי אלאסתנארה
 ממגד שמים ומא הלאה מא תהדיה אלסמא
 מן אלטל ומא תהדיה [אלארץ] ומא תהדיה
 אליציאע ותעדה אלגבאל מן סאיר אלפואכה
 אלנכאטייה וכלה פי מעני מהקארב וקד
 קיל פי מגדנות פואכה ואלפואכה ענר
 אלואיל תסמי מגדים. אלי הנא כלאמה
 ו"ל.

אצל הקדמונים מגדים. ער באן לשונו ו"ל.
 ואעיר פה כי לפי נוסחת תרגום רס"ג הנופס באחרונה ע"י ר"י דערנבורג ו"ל
 תרגום ממגד הוא מלאד (נעימות, דברים נעימים); אך על פי שני עדים שהם רב
 שמואל הנגיד ור' תנחום יקום הדבר שהנוסחא הקדמונית היא מואד (יפודית, הכר),
 אף כי לא נדע מאיזה שרש לקח את ההוראה הזאת (ואולי פירש מגוד, כפחים כ"ו;
 עמוד ב'). גם בחלק מס' האגרון שמצאתי זה לא כביר יעתיק נגד פאכהה
 (פרי). ובמו בן קשה לומר כי אצל הנגיד ור' הנחום נשתבשה המלה מואד מן

מל' אד, וימים יודיעו, ופירוש הנאון רב אהרן בן סרגאדו (שהראב"ע מביאו לבראשית ל"ד ל', מ"ט ו'. ויקרא י"ה ו', פי' הקצר לשמות עמוד 133; ור"י ו' בלעם מביאו גם הוא כהערה רמ"ש בחל"ן השני עמוד 61; וכן יביאו ר' תנחום עוד באיוזה מקומות מפירושו) מגד בהוראת פעולה היא אולי משרש נגד בארמית, ור"ל דבר הנמשך ופעולה הנמשכת, ומה בהרגום הושע י"א ד' בחבלי אדם אמשכם—במגדת בנין רחמין נגדת ינון, וגם לא נדע על מה סמך רב שמואל הנגיד בבאורו האחר שהביא שמגר ומגרנות הוראתן מהנה ומתנות; ואולי גם זה מהארמית נגד, ור"ל מהנה הנמשכת מהנות.

ד.

מפירושו לישעיה בכ"י שלנו הנכתב בשנת 775 להגרה = 1374 לסה"נ. לפסוק מהרו בניך מ"מ י"ז:

תרגום העברי

הגוף הערבי

<p>שעור הכתוב: מהרו בניך לבוא אליך ומהרסיך ומחריבך לצאת ממך. ור"ל כי ההבטחה הזאת תבוא במהרה ולא תמשך לאורך ימים שבניך ואנשיך יבואו אליך ושונאיך המחריבים אותך יצאו מאתך ויתרחקו ממך. אולם המפרש (ר"י ו' בלעם ור' תנחום יקראו לרס"ג תמיד בשם המפרש סהם) עשה בניך כמו בוניך וכן תרגם, ולקח זה מן הדרש: אל תקרא בניך אלא בוניך, ועשה את הדרש—פשוט הכתוב.</p>	<p>תקדירה מהרו בניך לבוא אליך ומהרסיך ומחריבך לצאת ממך. אי אן הדא אלועד סריע לא בטולה. והו אן אולאדך ואהלך יאתון אליך ואעדאך אלהאדמין לך יכרגון מנך ויבעדון ענך. ואסא אלטפסר פגעל בניך מתל בוניך פקאל ויסרעון באניך אליך ויכרגון מנך האדמיך ומבארבון. והדא אכרה מן קולה פי אלדרש אל תקרא בניך אלא בוניך פאכר אלדרש עלי אנה הו שרת אלנך.</p>
---	---

והנה כבר הבאתי בזכרון לראשונים ג' (עמוד 20 הערה 42) מפירוש ר"י ו' בלעם המביא את הבאור הזה משם רב שמואל בן חפני ומשיג עליו. ואין להתפלא על הגאונים רס"ג וכן חפני שלקחו המלה בניך כמו בוניך עפ"י הפשט, כי שתי המלות הן משרש אחד, ולפי דרכי המליצה באמת יתכן לומר כי הבונה פה בוניך כאשר יגיד עליו רעו המקבילו בפסוק מהרסיך ומחריבך; ובחנם טרח בן בלעם לחפש הנוסחא בוניך בכ"י.

ה.

שם נ"ו ד' על מי תרחיבו פה תאריכו לשון:

<p>פקד גלם מן קאל פי שערה אלהים האריך לי פה בהורות.</p>	<p>וכבר טעה מי שאמר בשירו „אלהים האריך לי פה בתורות“.</p>
---	---

ור"ל שאמר פה תחת לשון; והמבטא אריכות לשון בהוראת מליצה

נמצא אצל ר' נתן הכבלי על רס"ג (יוחסין ד"א דף צ"א) ואצל ר"ש הנגיד (זכרון לראשונים עמוד 76 שורה 9 ושם עמוד 157 משל 137).

ז.

שם פסוק ט"ז כי רוח מלפני יעמוף :

הגוף הערבי

התרגום העברי

וראית פי קול מרי שמואל הלוי | אולה אשר נמה שחקים עלי ארצו כקובה
קאל פי וצפה הע' ואת תעטיף קשורים | ואת תקשיר עמופים ולא אעלם אי שי פי
הרא מן אלסר אלעטים ענדה חתי יוצף | אללה כה לאן עכס אלמור אלגאריה עלי
אלמגרי אלמביעי אלמתעארף לא יוצף | אללה כה אלך'.

וראיתי בדברי מרינו שמואל | הלוי (הנגיד בשיר) המתחיל אשר
נמה שחקים עלי ארצו כקובה | יאמר בתארו את ה' ית' ואת תעטיף
קשורים ואת תקשיר עמופים. | ולא ארע איוה סוד עצום מצא בזה לתאר
בו את האלהים, כי כל הדברים המתנהגים | בדרך הטבעי הידוע לנו לא יתואר ה'
בהם וכו'.

גם פה אין מקום לתמיהת ר"ת, כי כונת הנגיד היא כפי הנראה כי הנם | שנעשה ליעקב אבינו (בראשית ל' מ"ב והיה העמופים ללבן והקשורים ליעקב) היה
ג"כ ברצון ה' וברצונו יוכל להיות בהפך. ודרך אנב למדנו כי חבר הנגיד שיר | המתחיל אשר נמה שחקים אשר לא ידענו עד עתה את מחברו, וצונץ הביאו
(זינאג, פועייע 245 לימערמור געשיכטע 270) כחבור משורר ספרדי, ובמעות נרשם | במפתח הפיוטים לצונץ (עמוד 52) כי הכירו ר' שאלתיאל כן מנחם, כי אצל
צונץ שם נאמר רק כי ר' שאלתיאל חבר פיוט דוגמת אשר נמה שחקים, | ופיוט ר' שאלתיאל הוא המתחיל שביבי אש באימה.

ז.

מפירושו להפטרות, לפסוק שוחט השור ישעיה ס"ו ג' :

ואלגאון ז"ל יעתקד פי שרח הדא | אלפסוק מריקה אכרי יקול ז"ל קולה שוחט
השור צאר ענדהם מן ירבח הורא פיקרבה | ללה מנכרא כמן יקתל נפסא וכדלך מן
יקרב לה שאה כמן יקתל כלבא ואלהדיה | לה כדס אלכנויר ואללבאן אלמפיח כעבארה
אלאותאן פמן חית הם פוסחים על שתי | הסעיפים כאן קרבנם עלי הרה אלצורה.

והגאון ז"ל (רס"ג) ילך בדרך | אחר בבאור זה הכתוב ויאמר: מי ששוחט
השור ומקריבו לה' הוא אצלם שנאוי כמי | שהורג הנפש, וכן מי שמקריב לו השה
כמי שהורג כלב, והמעלה מנחה הוא | אצלם כדס החזיר, והקטרת הלבונה
כעבודת האלילים; ומפני שהם פוסחים על | שתי הסעיפים קרבנם הוא במעלה זאת.

והוא יתר באור לתרגום רס"ג מפסוק זה.

ת.

שם פסוק ו' :

הגוף הערבי

התרומם העברי

וקאל בן גקטיליה פי שרח למען
שמי יכבר יי' אן אלשונאים יקולון ען אסם
אללה אנה תקיל עליהם דכרה ושאק
עבארתה והרא מעני יכבר כטא קאל
הכבר העבודה והכבר יר יי' ולא נכבר
עליך הם קאל ואמא פי אלכרמה פתקאל
פי אלטאצי נכבר ופי אלטסתקבל יכבר
כמא קאל ואכבר בעיני יי' הם אנה לא
יונהל כונה מן אלכראמה מע אמהנאעה
פי אלהצריף לאן ימהנע פי אלטעני אן
יכרם אסם אללה עלי מא כאן מעאריא
לאוליאה אלי הנא כלאמה ז"ל.

ואמר בן גקטיליה כבאור למען
שמי יכבר ה' כי השונאים יאמרו אודות
שם ה' כי כבר עליהם להזכירו וקשה
עבודתו. וזהו הוראת המלה יכבר, כמו
תכבר העבודה, ותכבר יר ה', ולא נכבר
עליך. ואמר (ן' גקטיליה) כי בהוראת
כבוד הוא בעבר נכבר ובעתיד יכבר,
כמו ואכבר בעיני ה'. וזולת הקושי מפני
דקדוק המלה עוד נמנע (לקחת המלה
משרש כבוד) מפאת כונת הכתוב, כי
לא יתכן שמי הוא שונא לאהובי ה' יכבר
שם ה'. עד הנה דבריו ז"ל.

וראה במחברתו של ר"ש פוזנאנסקי אודות ן' גיקטילה עמוד 148, 102. ואיני
בטוח אם סוף דבריו מהורגמים אצלי כראוי.

מ.

שם ליחזקאל ל"ח ב' לפסוק אל גוג ארץ המגוג :

פבחסב דלך יכון תקדיר אלנץ אל
גוג אשר בארץ המגוג ויונתן ע"ה איצא
קאל על גוג ארע מגוג. ואלטפסר זאדהא
ואו קאל אלי גוג ובלד המגוג והו ירי אן
אלנבוה עלי קבילין והמא גוג ומגוג.
ואלהבטים איצא יעהקדו דלך יקולו פי
כל מוצע גוג ומגוג והו איצא אלשאיע פי
פם אלכאפה [צ"ל אלכאפרה] התי אלאסם
יקולו האגוג [צ"ל יאגוג] ומאגוג. ומן
קולה נשיא ראש דל אן גוג הו מקאם
אלכליפה אלדי תחת חכמה מלוך בלאד
כתיר פאן קולה ראש הו אסם ללמקדם
אלמהולי אלמדינה פיכון גוג הולי עלי
קביל יסמי מגוג פקבילה אלדי הו מנה
יסמי גוג ואלקביל אלדי תולא עליהם והם
תחת מאעתה יסמו מגוג, ואלי דלך ידהב יונתן פי שרח נשיא ראש קאל רב ראש משך
ותובל. ואלמפסר אכתצר אללפטה אלואחרה ועבר ען דלך וקאל ריים כראסאן ואלצין.

ושעור הכתוב : אל גוג אשר בארץ
המגוג. ויונתן ע"ה תרגם ג"כ כזה.
והמפרש (רס"ג) הוסיף ו' ואמר : אל
גוג וארץ המגוג, ולפי דעהו הנבואה היא
על שהי אומות שהן גוג ומגוג. ורז"ל ג"כ
יחשבו כן כי יאמרו תמיד גוג ומגוג, וכוה
מפורסם גם אצל הנכרים (הערכים) האימרים
יאגוג ומאגוג. ובאמרו נשיא ראש
יורה כי גוג הוא כמו הכליף אשר תחת
משלתו נמצאו מלכים רבים, כי ראש
הוא הכושל במוינה, וגוג ישלום על
מגוג. וכוה דעת המהרגם יונתן; והמפרש
קצר מלה אחת (מן נשיא ראש) ותרגם
ראש כראסאן וחינא.

ותובל. ואלמפסר אכתצר אללפטה אלואחרה ועבר ען דלך וקאל ריים כראסאן ואלצין.

שם פסוק ו':

הנף הערבי

הנרמט העברי

גמור וכל אנפיה. גומר הו אסס | גומר הוא שם אחד מבני יפת וכו',
אחד אולאד יפת אלך. ואלמפסר קאל | והמפרש הרגם התורכים וכל שבטיהם
אלתרך וגטיע אפכארהם אלך. וקאל | וכו'. ואמר המפרש כי תוגרמה היא
אלמפסר אן תוגרמה הי בלד אלכור.

וכן במכתב יוסף מלך הכוזרים לר' חסדאי כתוב: מודיע אני לך שאני מבני
יפת מזרע תוגרמה (מאסף נדחים I, 118). ומן המקומות האלה נראה ברור
כי תרגם רס"ג גם ספר יחזקאל.

שם לישעיה י"א א':

ויצא חומר מגוע ישי וכו'. וקולה | ואמרו יפרה ר"ל יצמח ויתגלה,
יפרה יעני ינבו ויטהר מתל אלמלך | המשיל את המלך הקם משרש ישי אבי
אלקאים מנסל ישי אבי דוד ע"ה בחומר | דוד ע"ה בחומר ונצר. בן גקטילה
ונצר. יקול בן גקטילה ז"ל הרא אלכלאם | יאמר כי באלה הדברים יכון הנביא לטלוחת
יעני בה ען טהור חזקיהו וקולה וגר זאב | חזקיהו, ואמרו וגר זאב עם כבש וכל
עם כבש וסאיר תלך אלאוצאף מבאלגאת | יתר הדברים הם לדעתו הפלגת המליצה
פי צלאח אלאחואל ומסאלמה אלנאם | מהטעם המוצלח ושלום האנשים איש
בעצהם בעצא כמא קאל לא ירעו ולא | לרעהו, כמו שאמר לא ירעו ולא ישחיתו.
ישחיתו. ואדא תבחר הדא אלפצל והאטל | אולם אם העמיק בפרשה זאת והתבונן
נגד אלאוצאף אלתי וצף בהא הדא אלמלך | בה המצא כי התארים אשר יתאר הנביא
אלקאים ומא יגרי פי ומאנה פי אלעאלם | בהם את המלך אשר יקום ומה שיקרה
ומא וצף בה אלמלה פי הדא אלרגעה | בכל העולם בזמנו ואיך יהי מצב האומה
לים יקתצי מא הו מצמור אן יכון גרי פי | (הישראלית) בגאולה זאת — כל זה לא
ומאן חזקיהו ולא פי בית שני פהו קטעא | יסכים למה שקרה בזמן חזקיהו ולא בבית
ען רגעה בית שלישי להדא אלמלך אלדי | שני, והוא בודאי כגאולת הבית השלישי
דבר אנה יטהר הו מלך המשיח אלדי בני | והמלך שעתיד להתגלות הוא מלך המשיח
הגלות מנהטין טהורה. ואכתר אלשארחין | שבני הגלות כהנים לו, ורוב המפרשים
קד אגמעו עלי דלך. וקר אצמר בן | הסכימו לזה. וכבר הוכרח בן גקטילה
גקטילה ז"ל פי פצל והיה וג' יוסף אדני | עצמו לפרש הפרשה והיה וכו' יוסף אדני
שנית וג' אלי אן ישרח דלך פי אלרגעה | שנית וכו' על הגאולה העתידה.
אלמנהטרה.

ראה פוזנאנסקי שם (עמוד 140. 99), ומדברי ר' הנחום נראה כי פי' הראב"ע
על פסוק י"א והיה ביום ההוא יוסף וכו' איננו מדברי נ' גקטילה.

יב.

שם ליונה ב' ד' :

הגוף הערבי

התרגום העברי

ותשליכני מצולה וכו'. וקאל בן ברכאל ז"ל אן קולה ותשליכני מצולה ונ' יעני בדלך קבל מצולה פי בטן אלחות וקולה ונהר יסובבני הי אלקני אלתי תבר מן אלבחר לעמארה אלעאלם.

ואמר בן ברכאל ז"ל כי ותשליכני מצולה מוסב על הזמן קידם שהגיע לבטן הדג, ואמרו ונהר יסובבני היא התעלה (קאנאל) שחופרים מן הים אל ישוב העולם.

מפאת ששם החכם בן ברכאל לא היה נודע עד כה חשב פינסקער בר"ק להכחיש מציאותו, ולעת כזאת יש לנו גם עדים אחרים על מציאות החכם הזה ובאוריו להנ"ך [ואולי אליו יכוונו הנוצרים המביאים את Abrachali Rabbi רמ"ש איבערועמצינגען 963 הערה 105].

יג.

שם פסוק ו' סוף חבוש לראשי וכו'.

וקולה סוף קאל יונתן ע"ה ימא דסוף אלך' וכדלך קאל בן ברכאל וענר מא ראית בחר אלקלום ינצב פי בחר יאפא מן תחת אלארץ וצמר ראסי. פסר ז"ל חבוש משתק מן קולה לא חובשו וכדלך ולנשברת אחבוש אלדי הו אלצמאד לאגל כונה פוק ראסה אלך'. וקאל בן ברכאל ז"ל וקיל פי סוף שרח אבר והו אנה אלרים בקולה והשם בסוף וכקולה קנה וסוף פיכון תפסיר חבוש לראשי מהוסר לראסי לאן לא יגוז עלי הדא אלשרח אן יפסר מן מעני אלצמאד ואלגבאר ואנמא יקאל תוסר מתל מא יליק באלמעני.

ואמרו סוף היא לפי תרגום יונתן ים סוף וכו'. וכן באר בן ברכאל: וכאשר ראיתי את ים קלזום (שם הים סוף בערבית) שהוא נופל בים יפו תחת הארץ והוא קשר (באנדאוש) לראשי; הוא ז"ל פירש חבוש נגזר מן לא חיבשו, ולנשברת אחבוש, שהוא קשר (הראש החולה), מפני שהוא למעלה מן הראש וכו'. ואמר בן ברכאל ז"ל כי נמצא באור אחר למלת סוף והוא קנה האגטון כמו ותשם בסוף, וקנה וסוף; ולפי זה הבאור הדיה הוראה חבוש לראשי כמו כר תחת ראשי — מפני שלא יתכן לפי הפירוש הזה לפירש חבוש כמו קשור — ואמנם הבאור כמו כר היא לפי היענין.

יד.

שם ג' ה': ויאמינו אנשי נינוה וכו'.

ואלדי קאלה בן ברכאל ז"ל אן אלקום אלדי רכב מעהם פי אלמרכב כאן אבתרהם מן אהל נינוה פלמא ראוה קר תכלץ וכאנוא קר שהדוא אלבחר הדא

ובן ברכאל ז"ל אמר כי האנשים שנמסע עמהם באניה היו רובם מאנשי נינוה שראו איך נצול כי ראו את הים בעת שהטילוהו ולכן האמינו לדבריו, והם

הגוף הערבי

התרגום העברי

ענר רמיהם לה וצדק ענדהם מא קאל | ספרו לאנשי נינוה, לכן כאשר בא הנביא
אכברו ברלך אהל נינוה פענר מא נא | ואמר להם מה שאמר האמינו בשליחותו
אליהם וקאל להם מא קאל אמנו כרסאלתה | ושבנו בתשובה.
ותאכו.

לעמוד 132 — אודות יפת בן סעיד כבר העירותי במלואים לחלק הקודם (חדשים גם ישנים 7 עמוד 50) כי מציאותו חשודה היא, אך שם לא החלטתי הדבר כי לא הספיקה לי השעה לחפש באסיפה ראשונה שהתעסק בה פינסקער. ועתה בקשתי גם שם ולא מצאתי, ופירקאוויץ בעצמו מיחס ס' של שלת הקבלה להקראים (№ 741 מאסיפה ראשונה) ליפת בן צעיר, ס' העתקת התורה א' (№ 746) למשה בשייצי, וס' העתקת התורה ב' (№ 751) לאליהו המעתיק, ומחברו של יפת בן סעיד לא נמצא כל זכר. וטוה נראה כי זה האחרון לא היה ולא נברא, והזיוף הזה נחקיים מפירקאוויץ אך לשעתו להוליך את פינסקער שולל; ומטרת הזיוף הזה למצוא מחבר קראי ששמו יפת בזמן הראב"ע ולקיים זיוף אחר של הקראים, והוא כי הראב"ע היה תלמיד יפת. והכוב הזה דומה בערכו לכל כזבי הקראים הקרמונים והאתרונים: ששמאי ותלמידיו היו קראים, שרס"ג היה תלמיד סלמון בן ירוחם, שר"י חיוג היה קראי, שאהרן הראשון היה תלמיד הרמב"ן, שר' שמריה האיקריטי (האגרופומי) היה קראי, כי ס' העושר אודות סגולות האבנים הטובות (והוא תרגום נס' הבישוף האנגלי מארבור בשפת רומית) הוא מהקראי יעקב בן ראובן וכו' וכו'.

לעמוד 134 הערה 4 — אם דברי צונץ סתומים בספר זינאנא. פועויע הם מפורשים בספרו ליטעראטורגעשיכטע (עמוד 487), ושם יאמר כי על הריגת שבעת יהודים ישרים בעיר ווייסענבורג בשנת 1270 חבר ר' יועץ בן מלביאל את הקינה שראשה „טף ונשים את התמוז טבכות", וסופה „מהרה הפכם כסדום ועמרה". ונדפסה הקינה הזאת בשלמות מלאנדסהוזה (עמוד 100; ושם בבית ד' ציל שבעתם מזוקקים תחת מזוקים).

לעמוד 135 — אודות ר' מרדכי בן יוסף (או יהוסף) כתבו רמשיש בהמזכיר לשנת 1875 (מעמוד 89 והלאה) ונייבויער-רענאן ח"א (מעמוד 565 והלאה); הוא חבר בהלכות ס' אבר מן החי, ס' בית שערים וס' שערי נדרים, וגם ס' בוכות הדת ששמו סחזיק (או מחזק) האמונה. בהקדמה לספרו האחרון (כ"י ואטיקאן) יספר ר' מרדכי בפרטות את דבר „גזרת החותמות" משנת ה' אלפים כ"ט ואת התלאה אשר מצאה אותו: „מרשיעי בני עמנו... הלשינו לאמר כי עשינו כוונים להעציב החוקרים על האמונה, ולבלבל חקירתם היתה הכוונה, ונענשו רבים מהקהל במסון, אלה בסימנין אחר וקדם וכמותן, ואלה בהסגר לשנים איש לא נמלט, ואני וחברי ענשונו בהסגר מוחלט ולאבר כל ממוננו רכושנו וקנינינו, ועשו לנו קברים מקום אשר אסירי המלך, שם ישבנו גם בכינו... השנים צעקנו ולא נענינו, ונקרא אל אלהינו וישמע את קולנו, ויריצונו מן הבור וישימו אותנו בביתנו בנכול נחלתי, והודיעו אלינו משפט כל מוסגר כך ענשו, שכל היוצא מדלתי ביתו ההיזיה דמו בראשו, ויצו לסתום קצת הפתחים בסיר ובאבנים, ובמקצתם להיות בבריחי ברול

נתינים, ויהי בהיותי בביתי לדאבה, קבלתי יסורים טאהבה, ה' למען הסרו רוח
חדשה בשרבי, ורוח ה' נוססה בי, כי סיימתי ספר והגתתיו, ואל הפועל
הביאותיו, וקראתיו ספר מחזיק האמונה".

לעמוד 144 — ר' דוד אבורהם זה משנת ה"א נ' הוא כנראה אביו וקנו של ר' דוד
אבורהם בעל הספר הנקרא על שם משפחתי ונהחבר בשנת ה"א

ק"א (1341), כי בהקדמת הספר נקרא המחבר דוד בר יוסף בר דוד נ'
אבורהם.

לעמוד 147 — אורות הירידות שהיתה בין הרשב"א ור' דוד נכד הרמב"ם יספר
הראשון באגרתו לר' יעקב בן מכיר (מנחת קנאות 88): "ואין בכל

בית הרב והנגיד בן בנו [של הרמב"ם] חכים ואהוב ובעל ברית כמוני וצא ושאל
לעוברי ימים ויגידו לך".

(שם הערה 2 — צ"ל IV תחת XI).

לעמוד 148 בהערה — מחדושי הרא"ה נרפמו גם למסכת ברכות ותענית בספר
פקודת הלויים (מאינן תרל"ד).

שם בפנים — צ"ל Capistrum.

לעמוד 150 הערה 2 — התקן אינו טוב כי ספר המדע הוא ג"כ חלק מספר
משנה תורה.

לעמוד 152 — ובהרגשה חושית בן (הר"ם תקן) כי חכמי ישראל הלכו בדרך
הקראים, המחבר הולך לשמרו הסמוכה על משענת קנה רצון,

ופירוש החומש הקראי המובא בהערה 4 הוא מישועה בן יהודה = פ"פ המביא את
רס"ג ור"ש בן חפני ורבנים אחרים (ראה חדשים גם ישנים 7 עמוד 60).

לעמוד 153 — ר' שמואל סיר מוריל נודע בספרי הרבנים בשם ר' שמואל
מפליזא או מפלייזא על שם העיר Falaise בצרפת.

לעמוד 154 הערה 1 — צ"ל בציון חלק א' מעמוד 113 והלאה.

לעמוד 155 — (צ"ל פרג בן שלמה).

שם הערה 3 — (צ"ל הרופא הערבי אלראזי) וספרו של רמ"ש הוא אדות
התרגומים מלשונות הגוים לעברית.

לעמוד 165 — תחת ולולא זאת לא היה רודאלף מדקדק צ"ל אף כי בכל
ימיו לא היה רודאלף מדקדק (ואנסט).

לעמוד 166 — צ"ל בכל מקום הכאן (כמו שהמלה נכתבת בלשונות המורחיות)
ולא הכהאן.

לעמוד 167 — תחת סער עבד אולה צריך לתקן בכל המקומות סער אלוה,
והוא תאר הכבוד למושלים, והוראתו הצלחת הסלכות; ולכן

באמת יוכל להיות כי שמו העצמי היה מרדכי, אכן ספקות אחרים בדבר זה
(ראה למטה).

לעמוד 169 — צ"ל 17 מאי 1288 (תחת 1280).

לעמוד 170 — צ"ל מצאה את יהודי אנגליא (ולא את אנגליא).

לעמוד 172 הערה 5 — נגד השערת המחבר שהיא השערת נייבויער אידות בעל ס'
צל העולס ראה הערת הרמשי"ש (איבערזעטצ. עמוד 951).

לעמוד 174 — (צ"ל פכר אלדולה, עמאד אלדולה, עראק, שם אלדולה, אבו מנצור, אדרביגאן, Adherbigan).

לעמוד 176 — (צ"ל נגיב אלדין אל מדינה כראסאן).

לעמוד 177 — אודות ר' בחיי בן אשר וספריו ראה המאמר הארוך מר"ב בערנשטיין במאגאצין לשנת 1891, וגם הוא ישתדל להוכיח כי הספר האמונה

והבטחון הוא מר' בחיי. ואודות מבטא השם בחיי וכן האיי כבר גליתי דעתי כמה פעמים שהמבטא הנכון הוא Bachja, Haja; ואמנם רמ"ש יטיל ספק בזה, אך היכחתו מזה שבספרדית נקרא ר' בחיי Bahye עוד תחוק את דעתי, כי הספרדים במאו—יא כמו—יא כאשר הוכיח דווי, וכנוי ר"ש הנגיד בערבית נגדאלה הוא Nagdelah, ועיר פאס הוא Fez, ורבות כמוהם.

לעמוד 179 — עוד חבר ר' מודרוס הלוי ס' שער הרזים בסתרי התורה הנמצא בכ"י בכמה אוצרות, וחתום שמו בראשי מלות החרו אשר בסוף הספר:

טועם דבש רזי וסוד ספרי, הלוחמים לחמי וצוף יערי.

מה תשאלוני עוד למי אלה, כי זה שמי רשום וזה זכרי.

וההכס די רוסי טעה לחשוב על הספר הזה כי נקרא שמו טעם דבש מן המלות הראשונות שבחרו הראשון, כאשר העיר הרח"ם באוצר החיים (עמוד 429).

לעמוד 180 הערה 1 — אגרת ר' יצחק נ' לטיפ מירושלים נדפסה באוצר טוב על יד המאגאצין לשנת 1877 (עמוד 35—33), ונכבדת

היא לדעת ממנה מצב ארץ ישראל וירושלים אחרי הרמב"ן; גם הובאו שם כמה שמועות והגרות העם אודות הנסים שקרו אצל קברות הנביאים והתנאים, ובסוף האגרת כתוב: „שמועה שמענו מעשרת השבטים ממלחמה [שהם] נלחמים, וה' ינ בעדם ובעדנו ובעד כל עמו ישראל". וכן ר' אברהם אבולעפיא בספרו אוצר עדן ננו (ביהמ"ד ליעללינק ג' XL) יספר כי אחרי בואו לארץ ישראל: „ודעתי היה ללכת לנהר סמבטיון ולא יכולתי לעבור מעכו ואילך מפני ההגר [התגרה] שיגר בין ישמעאל ועשי".

לעמוד 184 — אודות ההכנה ללמוד הסודות — להמית היצר הרע והתאוות החמירות—

שמביא המחבר מר' אברהם אבולעפיא אין כל ספק שכבר ידעו מזה הקדמונים בעלי הסודות בבבל, כמו שנראה מהציור שהעמיד רב האיי גאון לפנינו בתשובתו הידועה: „כי הרכה מן החכמים היו סוברים כי מי שהוא הגון בכמה מדות זכורות ומבוארות כשמבקש לצפות במרכבה ולהציץ בהיכלות של מלאכי מרום יש לו דרכים לעשות שישב בהעניות ימים ידועים" וכו'.

לעמוד 187 הערה — (צ"ל ר' חיים אבן מוסא או מוסה).

לעמוד 188 הערה 1 — מלשון ר' יצחק דמן עכו על ר"י נ' גיקטילה „לולא ששמעתי עליו שהוא ירא שמים" נראה ההפך מדעת המחבר שלא

ראהו פנים אל פנים.

לעמוד 189 — (צ"ל בואדי אלחגארה).

לעמוד 190 הערה 1 בסוף — ר"ס די ליאון כותב בסגנון קשה וכו'. אולם המחבר

בעמוד הקודם יאמר עליו כי „חנן בכשרון הסופרים לכתוב בלשון צחה נאה וקלה ומהקבלת על הלב“.

לעמוד 196 למטה — באור מלות הזהר שייפין ואברין הוא: שייפין לא מן שייף עייל שייף נפיק (סנהררין פ"ח) שהוראתו שפל ונמוך, כי אם מלשון המדרש (ויקרא רבה פמ"ו) כי גבהו בנות ציון דהוו שייפין כרומחין ומהלכין בנסות הרוח, ומה נראה כי הוראת המלה היא התרוממות והתנשאות למעלה; אברין הוא פעל מן השם אבר הנדרף לכנף, והוראתו היא פורחים ומעופפים.

לעמוד 197 — המקום מהזהר המדבר אודות מ' נהורין המתפשטין מעתיקא קדישא הוא לפי שטת הפלאמונים החושבים גם את הסבה הראשונה במדרגות הנמצאים שהבאתי למעלה, והט' נהורין עם העתיקא קדישא יעלו ביחד למספר עשרה; ומה שאמר כי עתיקא קדישא ונהורין דיליה חד הוא — הוא כדעת הסוברים שהספירות הן עצמות ולא כלים.

לעמוד 198 — דברי הזהר כי עתיקא קדישא אקרי אין כסבימים לדברי ר' עזריאל המובאים למעלה (עמוד 73), וראה הערתי שם שזה מיוסד על דברי הפלסיפים;

שם למטה — דברי הזהר כי הנפש בצאתה מן הגוף העבור תתלבש בגוף יוהר וך מיוסדים על דעת הפלאמונים שהחויק בה הר"ש ו' גבירול כי הנפש ג"כ מרכבת מחמר וצורה דקים וזכים.

לעמוד 199 — אין להקן כתר יאל תחת כרתיאל, כי הראשון הוא שם מלאך קדוש מן כתר, והשני לקוח מן כרת, והוא נאות לשם ספירה מסמרא אחרא ולקליפה טקליפות הטומאה, בהפוך אתוון ע"ד זה לעומת זה וכו'.

לעמוד 202 — צ"ל Arevalo תחת Arbela שהוא שם עיר בכבל.

לעמוד 204 — המחבר מפריז על מדתו לומר כי הנפש הטשהוקקת להרגשות נעלות לא תמצא לרוות צמאונה בספרות התלמודית, כי מקום רחב ידים באגדות ומדרשים להרגשות נעלות גם כבלעדי הזהר, ורק להנפש אשר תשאף לרזי הסודות וציורי חזיונות היה הזהר באמת לאוצר יקר ולהון רב.

לעמוד 205 הערה 4 — הכאמרים בזהר שחותם רוח הדת השלטת טבוע עליהם נקבצו במחברת ביוענטהאל (Biesenthal) הנקובה

בשם: אויסציגע אויס דעם בוכע זהר מיט דייטשער איבערזעצונג (ברלין 1852).

לעמוד 207 — דעה רש"ט פלקירא כי הפלסופים הקדמונים לקחו מדברי הנביאים נובעת ממקור קדמון מספרי יוסף פלאוויוס והיהודים האלכסנדרונים,

ואבות הכנסיה הנוצרית אייועביוס והיערונטוס החזיקו בה בכל תוקף ועוז, וגם האחים המהורים (אבואן אלצפא) בין הישמעאלים האמינו בה באמונה שלמה; ראה בטלואים לחלק הקודם (חדשים גם ישנים 7 עמוד 57).

שם הערה 4 — בלבנון שנה ד' (כעמוד 6 והלאה) נרפס ספר המעלות לרש"ט פלקירא, החלו להדפיסו ולא השליטוהו.

לעמוד 208 — כהן לוי וישראל; הסר הלוי והוא ר' טודרוס הלוי אבולעפיא הנזכר אצל המחבר פה.

לעמוד 209 — כי לא היה אמיץ לב (דען מוטה צו האבען); אין זה אומץ לב מיוחד לבטל את תורת היהדות המעשיית, ופוק חוי כמה בורים ונבונים אמנצי לב כאלה איכא בשוקא!

שם למטה — עוד קודם המאה הראשונה לאלף הששי כחמש מאות שנה היו בבבל מייסדי הכתות יודגאנים ושארדגאנים שאמרו כי שמירת השבת והמועדים ושאר המצות אינה חובה כי אם זכר בעלמא (ראה המאמר לקורות הכתות בישראל הנספח לחלק ג' עמוד 11). ומתשובת רב נטרונאי בשערי צדק (דף כ"ד סימן ו') אנו יודעים גם כן שהיתה בימיו כתה של מינים בבבל שלא שמרו את המצות המעשיות גם מתורה שבכתב; ואולי היתה הכת הזאת שארית מהיודגאנים והשארדגאנים שעברו גם את הגבול אשר גבלו מייסדי הכתות האלה.

לעמוד 210 הערה 3 — לא יה"ש כי אם גייגער הוא בעל המאמר אודות ר' לוי בן חיים (בחלוץ השני עמוד 27—12).

לעמוד 211 — מציאות בעלי הרמו (אללעגוריסמען) בפרובינצא הוסיא לנו כמו חכמת הסודות את הקשור עם בבל, כי עתה ידענו שספרי פילון האלכסנדרי והאיסים (המגאריים) נעתקו לערבית והיו להם מהלכים בבבל, והם היו הראשונים אשר אחזו בשטת הרמו בבאוריהם לכתבי הקדש; וגם הרס"ג נטה אחריהם קצת בבאורו לשטות, וביחוד בענין המשבן וכליו, כאשר הביאו בשמו הראב"ע ור' בחיי (וראה גם מה שהבאתי במגיד תרל"ו עמוד 279, ובמאסף נדחים א' עמוד 32).

לעמוד 212 והערה 2 — אודות ר' מנחם מאירי וספריו ראה המאמר אצל נייבוער-רענאן חלק א' (מעמוד 528 והלאה), ושם יוכיח ג"כ עפ"י

כ"י שנולד ה"א ט' (1249) ונפטר ה"א ס"ו (1306).

לעמוד 213 והערה — החבור משיב נפש מהמאירי הוא החלק הראשון מחבורת השובה, והחלק השני מחבור זה נקרא בשם שבר גאון

(המאמר הראשון מהחלק הזה נדפס בח"ד מס' חסדת הימים לנתן העזתי). ועוד חבר ספר אהל מועד בהלכות, הנזכר בפעם בפעם בבית יוסף, ספר בית יד על נמילת ידים, ספר סגן אבות פי' מסכת אבות שחבר קודם ספר בית הבחירה לאבות; ובפירושו לכה"ק נמצאו כמה טלות בלעז משפת פרוכניצא.

לעמוד 214 הערה 2 — הקדמת המאירי לאבות איננו הנכבד והנפלא בכל חבוריו, כי איך נוכל להעריכה עם ספרו הגדול בית

הבחירה על רוב מסכתות הש"ס? ואחרי אגרת רש"ג וחבורי ר"ש הנגיד והראב"ד ואחרים בשלשלת התורה וחכמי ישראל לא יגדל ערך ההקדמה הזאת כל כך.

לעמוד 215 והערה — רח"ם באוצר החיים (עמוד 2) ישער שר' אבא מרי היה מיוצאי חלצי ר' משה בן יוסף רבו של הראב"ד, ונייבוער-

רענאן (חלק א' עמוד 649) יטיל ספק בדבר קריאת שמו אן-דוראן; ושם מייחס לו הפירוש על הרי"ף הנזכר בחרושי שבת להרשב"א (דף מ"א ע"א), גם התקנה בברצלוניא הנזכרת בתשובות ריב"ש סימן ו' בשם בונשטרוק לוביל (צ"ל לוביל), וראה מונטשריפֿט לשנת 1871 (עמוד 514).

לעמוד 218 — (צ"ל די"י חלק ד' תחת חלק ב').
שם למטה — אודות החכמות בישראל בימי קדם ראה ההערה למעלה (לעמוד 207).
לעמוד 223 — אודות ר' מרדכי בן הלל וספריו ראה המאמר הארוך מר"ש כהן
במונטשטרייט לישנת 1877.

שם הערה 4 — תחת נדפס בשמעטטין צ"ל בחבורו של הסופר
שמעטטין.

לעמוד 225 הערה 2 — דברי הרא"ש בתשובה זו מסכימים לדברי מהנגד הרמב"ם
בענין תחית המתים המובאים במחברתו של חכם אחד
המשיב על דברי המהנגד (ואולי המהנגד הוא ר' שמואל בן עלי מכגדאד
שנגדו ערך הרמב"ם מאמר תחית המתים, והמשיב הוא אולי ר' יוסף נ'
עקנין) שמצאתי זה לא כביר בכ"י בחלק גדול באוצר הספרים דפה.
ואלה דבריו שם:

התרגום העברי

הגיף הערבי

אחרי כן אמר: ואקדים בראשונה
לומר כי אומת בני ישראל הסכימה שנפש
האדם לא האבר באבדן הגוף אך תשאר
גם אחרי מותו ואחרי הפרדה מן הגוף.
ואמנם ידעו זאת בני אימתנו והאמינו בה
בקבלה מאנשים צודקים שקבלו מהנביאים,
וכתבי הקדש יסכימו לקבלתם זאת, ולא
ע"י ראיות מהשכל שהוכיחו בהן חכמי
הפלוסופים, — ושבעקבותם הלך האומר
[הרמב"ם] שהשכר והעונש הוא לנפש ולא
לגוף — כי מהראיות שהביאו חכמי
הפלוסופים לא נוכל להשיג ידיעת האמת
הברורה. כי אין להן מופת חותך ורובן
רק על פי כח השופט וסברתו, הלא
תראה כי הם מחולקים במאמריהם והאחד
מהם ישיג על חברו, וכל דבר שיש עליו
מופת ברור לא יפול בו ספק ולא יחלוק
עליו בעל שכל ובינה.

תם קאל ואקדם [קבל] דלך ואקול
אן אמה בני אסראיל מגמעה אן אלנפוס
אלאנסאניה לא תפסד בפסאד אלבדן בל
הי באקיה בער מן[תה] ומפארקתהא לה
ואנמא ערף דלך גסהור אלמה ואעתקדוה
בנקל אלצאדקין ען אלאנביא וטאבק נקלהם
נצוין אלכתב אלמקדסה לא באל[אד]לה
אלעקליה אלתי אסתדל בה אלחכמא מן
אלפלאספה אלדין תבעהם מן קאל אן
אלהואב ואלעקאב ללנפס דון אלבדן לאן
אלדלאיל אלתי אסתדל בהא חכמא
אלפלאספה לא יחצל בהא עלם אליקין
אד לס תקם [עליהא] אלבראהין ואכתרהא
באלחכם ומא יגלב בה אלטן אלי תרי
אנהם קד כולפוא עלי מא אורדוה מן
אקואלהם וכאלף בעצהם בעצא ומא יקום
עליה אלברהאן אלדי מענאה אלחנה אל-
חקיק[ה] אלתי תפיר אלעלם אליקין אלדי לא
יגאדרה שך ולא יכאלף עליה דו עקל ופהם.

והבאתי הדברים האלה, אף כי אין בהם כל חדש, ליקרת המחברת הזאת כאשר
אדבר מזה במקום אחר בפרטות.

לעמוד 227 — החלטת המחבר כי בתרם הרשב"א נכללו הספרים שנתחברו מחכמי
ישראל בעברית וכי בכלל החרם היה ספר המורה, — (ואם כן גם
ספר האמונות והדעות לרס"ג, חובות הלבבות לר' בחיי, ס' הכחרי לר"י הלוי) —
אינה נראה כלל, וכשנרקד בדברי החרם נמצא כי הוא חל רק על „ספרי היונים

אשר חברו בחכמת הטבע ובחכמת האלהות בין הסוברים כל שונם ובין שהעתיקו בלשון אחרת, ר"ל ספרי חכמי היונים שנעתקו לערבית, רומית וספרדית, ואולי גם לעברית; אולם על כל פנים לא נמצא בחרם זה לא דבר ולא חצי דבר מספרים שנתחברו מחכמי ישראל, ומה שהזכירו המתנצלים את שם הרס"ג והרמב"ם ואחרים מחכמי ישראל היה להוכיח על ידם שמוהר להתעסק בחבורי חכמי היונים והישמעאלים.

לעמוד 230 והערות — אודות ר' ידעיה הפניני הברדשי וחבוריו ראה נייבויער-רענאן (חלק ב' מעמוד 13 והלאה); ולחבוריו יחשבו: מחברת צלצל כנפים שנדפסה מר"א נייבויער בשם אוהב נשים (הערוך מול ספר שונא הנשים כר' יהודה בן שבת), חבור גדול על האגרות והמדרשים שרק חלק קטן ממנו נדפס בשם לשון הזהב (ויניציאה שנ"ט), וחלק אחר בפי' מסכת אבות ואגרות דסדר נזיקין נמצא בכ"י עסקוריאלי במאדריד, מחברת מעדני מלך בצחוק האישקאקי, גם פיוטים שונים. ומספרו בחינת העולם הבאתי מהדורא ישנה עם פי' הר"ם ן' חביב שלא נודעה עוד (וכפה"נ הוא דפוס קוסטנטינא) ממסעי בארצות הקדם, והוא מכורך ביחד עם פי' ר' יצחק מונטישון בכ"י המובא כבר מן' חביב, וראש הפירוש וסופו הדפסתי אצל נייבויער (שם עמוד 42, ושם נקרא שמו Monçon או Monzon; ואולי מכטאו הוא Montesin, ושם המשפחה Montesinos נודע אצל הספרדים באמשטרדם).

לעמוד 231 הערה 1 — הנה לא ר' אבא מרי סדר והעריך את תשובות הרשב"א ואיך היה יכול להסתיר אגרת שלא נשלחה אליו? ויותר

נראה דעת הר"ש בלאך כי הרשב"א שהק ולא ענה להברדשי כמורה לדבריו, ושתיקה כהודאה דמיא; וכן ישער הר"א נייבויער (שם עמוד 36). גם בשנה ההיא עצמה (ה"א ס"ו 1306) שבה נכתבה אגרת ההתנצלות או בשנה שאחריה היה הגרוש מצרפת, ומסבה זו אולי חדל הרשב"א לכתוב להברדשי אודות העסק בחכמות.

שם בפנים — חמש מאות שנה מימות ר"ש הנגיד עד הרמב"ם והראב"ע; אולם מוזן הנגיד עד הרמב"ם (ומה גם הראב"ע) לא עברו גם מאתיים שנה,

ומשנת פטירת הנגיד עד פטירת הרמב"ם עברו באמת כמאה וחמשים שנה.

לעמוד 236 הערה 2 — מדברי התעודה אצל וועסעמט אין כל סתירה לדברי בעל שבט יהודה, כי בית מדרש היהודים (או בית הבנסת

Ecole de Juifs) נקרא הבנין גם ירחים אחדים אחר הגרוש (מועפס. 1306 עד מארט 1307), ואולי המשגיחים הממונים ממעם המלך למכור את נכסי היהודים עשו מלאכתם לאט לאט.

לעמוד 237 — (צ"ל ר' אליעזר מקינון, כמו שנקראה העיר בספרות ישראל).

לעמוד 239 הערה 2 — רב חננאל לא היה ספרדי, כי אביו רב חושיאל בא מבבל והוא שכן באפריקא. — ולענין השקפת הרא"ש על הגאונים

ראוי להעיר כי אף שהיה מכבד ומוקיר דבריהם מאד, בכל זאת לא חדל כפעם בפעם לחלוק עליהם; כן בסוף פרק ו' דברכות יאמר על דברי רב פלטוי ורב עמרם ולא נהירא; בפרק ג' דבבא קמא סימן ה' כתב על רב האי גאון דבריו מרפסין איגרא; בפרק ט' מבבא בתרא סימן כ"ה יאמר על רה"ג אין אלו

אלא דברי נביאות; בפרק ג' דשבעות סימן ה' כתב דברי גאון שנגה
הן; וכן בפרק ו' דשבעות סימן ד' וסימן ט' הוא חולק על רה"ג; ובאריכות דבר
מענין זה בפרק ד' דסנהדרין סימן ו'. ונוכל לצרף את כל זה לחזק את אשר כתבתי
במבוא להשובות הגאונים ובמלואים לחלק הקודם (חדשים גם ישנים 7 עמוד 8—7)
ולהוכיח כי דברי יה"ש וגם ווייס בענין הזה מיוסדים על קו ההו ואבני בהו, כי
בודאי לא היה נעלם מהרא"ש האיפור לחלוק על דברי הגאונים לו באמת היה
נמצא איפור כזה.

לעמוד 240 — (הקורטעם נבחרו האצילים; צ"ל נבחרו העם).
לעמוד 241 — (החת ר' יצחק אבן וקאר צ"ל ר' יהודה בן יצחק; ולמטה
במקום אבן נאגרילה צ"ל נגדילה).

לעמוד 245 — העיר Beaucaire נקראת בכפרות ישראל בלקיירי ולא בוקיר.
לעמוד 249 — (החת פאוואב צ"ל פואל Fewal; הוראתו בערבית מוכר
פולים).

שם הערה 2 — עמנואל לא אמר כי השיר בג' לשונות היה שקול, ולכן יוכל
להיות מר' קלונימוס כזעת צונץ; ורגלים לדבר כי לא נודע אז
ברומא חכם אחר שידע שפת ערבית לבד ר' קלונימוס.

לעמוד 250 והערה 1 — (צ"ל רסאיל אכואן אלצפא, אנרות האחים המהורים
או הנאמנים) — ואורות יחוס היהודים וספרותם אל החברה

הערבית הזאת ראה המוכיר לשנת 1873; איבערזעטצונגען (עמוד 62—861). ודעת
נוטמאנן במחברתו ע"ד הפלסופיא הדתית של רס"ג (עמוד 31, 23), כי גם הנאון
לקח מטחברות החברה הזאת, לא נהבירה כל צרכה, ונוכל לומר כי שאבו
ממקור אחד.

לעמוד 253 — חלק מפירושי ר' עמנואל לכתבי הקדש (לבד מפיו) משלי שנדפס
בנאפולי שנת רמ"ז) יצא לאור באויטאגראף של הכהן הנוצרי פיטרו
פעררו (P. Perreau) מפארמא, ועל הרוב יד הרמוז על העליונה בפירושים אלה. —
אורות הידידות שבין המשוררים דאנטי ועמנואל דברו כמה פעמים גייגער ורשר"ל;
אולם עד עתה לא יצא הדבר מידי ספק, וביחוד ההשערה כי דניאל איש
חמודות אצל עמנואל הוא דאנטי.

לעמוד 259 — בדברי המחבר כי אחרי עמנואל לא נמצא עוד משורר תמצא הפרוזה,
כי לבד איזה ממשוררי ספרד כר' שלמה דפירא ואחרים, הנה נמצא
בארצות המזרח את ר' ישראל בר' משה נגארה, אשר זולת שירי התול איננו
נופל במעלת השירה מר' עמנואל.

שם למטה — דברי המחבר כי בזמן אחד מהו דאנטי ואשת עמנואל, והאחרון חבר
על זה שיר קינה באיטלקית, הם לשמח גייגער ואחרים כי מנועללאל
הוא עמנואל; אך לפלא הוא כי המשורר העברי, אשר בשירתו העברית היו כל חיי
רוחו, לא חבר בה אף חרוז אחד על פטירת אשתו ועל סות רעו הנאמן והיקר; והענין
הזה די הוא להטיל ספק בדבר קשר הידידות שבין שני המשוררים.

לעמוד 260 — אורות ר' שמריה האיקריטי ראה עוד גייבויער במה"ע רעווי הצרפתי
חלק י' (עמוד 86) ורמשיש איבערזעטצונגען (מעמוד 498 והלאה).

זלפי דברי האחרון היה ר' שמריה היהודי הראשון אשר העתיק ספרים שלמים משפת יונית לעברית.

שם הערה 4 — אודות העתקות ר' יהודה רומנו בדיוק, ראה רמ"ש איבערזעצונגען במקומות הנרשמים במפתח (עמוד 1057).

לעמוד 262 — בדבר הקהלה הקראית הקדמונית מוזן הכוזרים בעיר סולכאט נעלם מן המחבר כי העיר הזאת אינה קדמונית כאשר הוכחתי זה בחבורי האשכנזי אודות קדמוניות ישראל בקרים, וכי השם כזריא לארצות הים השחור היה נהוג ממאה הי"ב למה"נ והלאה גם בספרות ישראל גם בספרות העמים (אצל הגענואזים Gazaria).

שם לטטה — בכ"י באוצר הממשלה דפה נמצאו חבורים גם מסופרים אחרים שבין הקראים מוזן ההוא; אולם כנים דברי המחבר כי פעולותיהם בעולם הספרות היו דלות וצעירות.

שם הערה 6 — בחנם האריך המחבר בענין הרשימות בספרי התורות מאסיפת פירקאוויץ אחרי אשר הענין הזה הוברר כל צרכו בדיוק ברשימת הכ"י שנרפסה בשנת 1875 ובחבורי האשכנזי הנ"ל משנת 1876. והמחבר בעצמו הסכים לדברי במונטסשריפס לשנת 1876 (עמוד 480).

לעמוד 263 — בהערתי הקצרה במהדורא החדשה מחלק ה' של הגוף האשכנזי (עמוד 421) שערתי כי ההומרות היתרות אצל הקראים בדיני שחיטה תלויות באמונת ענן והקראים הראשונים בגלגול הנפש, ואולי גם הן מורשת דעות הצרוקים אשר כל הדברים השייכים לעבודת המקדש — ובהם היתה גם השחיטה — היו יקרים ונכבדים אצלם כמעלה יתרה. וראה חדשים גם ישנים 7 (עמוד 7) רשימת המקומות אודות שכר בעלי חיים.

שם לטטה — עקרי המתנגדים להרכוב היו יוסף הרואה וישועה בן יהודה (פ"פ). ומהם לקחו ישראל המערבי ויפת בן צעיר.

שם לטטה — אודות הרמב"ן ואהרן הראשון ראה ההערה למעלה (לעמוד 127). לעמוד 264 — אהרן הראשון נקרא מהקראים המאוחרים קדוש מפני שסדר את תפלות הקראים שבאירופא גם חבר בעצמו פיוטים.

שם לטטה — אודות יחוס אהרן אל הרבנים והושבע"פ צריך להעיר כי בענין זה הלך בעקבות ישועה בן יהודה ונסי בן נח, וכשם שהיה נוח לקבל את דבריהם בענין אמתת הלק הושבע"פ כמו כן גדלה התנגדותו להרבנים ברוב דבריהם; ודברי המחבר בזה נאמרו בלי דיוק נכון כפי המבחר.

שם הערה 2 — ער עתה לא מצאתי רשומים מהעסק בנסתרות אצל הקראים הקדמונים (לכד טאמונת הגלגול אצל ענן והקול הנברא אצל בנימין), ורק במאות האחרונות התעסקו בקבלה הקראים בטרקו, בלוצק ובקרים.

לעמוד 265 — (צ"ל נאצר מחסד תחת נסיר).

לעמוד 266 — במהברת תוצאות ארץ ישראל הנמצאה בכ"י באוצר הממשלה דפה (י"ג עמודים נייר), אשר כפה"נ היא לאהד מתלמידי הרמב"ן, (כי בין הקבורים בתחתית הר הכרמל יחשוב את: „רבנו שטיטון בר' אברהם בעל התוספות וכי' וטורי הרב ר' משה בר נחמן מגירונדא וצק"ל").

כתוב בסופה: „ועתה מתעוררים רבים ומתנדבים לעלות לארץ ישראל, ורבים חושבים כי אנחנו קרובים לביאת הגואל כאשר רואים שהכבירו האומות את עולם על ישראל ברוב המקומות [בחול] ושאר סימנים נתגלו לצנועים. סוף דבר ישראל צריכים השוכה ומעשים טובים ולחזק דברי דודים אשר מיינה של תורה ערבים. נשלמו תוצאות ארץ ישראל“.

שם למטה — ע"ד ר' יצחק חילו ראה במאסף „ירושלים“ מלונץ חלק ג' (בחלק האשכנזי עמוד 47—48) כי יש עוד ספיקות אודותיו, וגם הכנוי חילו הוא בספק.

שם הערה 6 — עוד חבר ר' שם טוב ספר בדי ארון שחלק ממנו נדפס בספר תגין הוצאת בארגיס וב"ג (פאריו תרכ"ז). ואודות התנ"ך כ"י שלו ראה בלבנון שנה ה' עמוד 280 ומאסף נדחים I, 194; ושם גם אודות אחיו ר' יהושע ן' גאון וספרים שכתב בבת ידו, וכן במה"ע הראשון לגייגער חלק ה' (עמוד 465—6).

לעמוד 267 — ל"ש שבילי אמונה אין לו כל ערך; המחבר גוזמא נקט, אף כי אמת הוא שהר"ם אלדבי שם בכליו הרבה מספרים אחרים כאשר ברר הרמ"ש (איבערזעצונגען עמוד 17—16, 27—24), הנה נוכל לברר על ידו כמה פרטים, וגם בכלל יקר הוא לנו לראות כי נכד הרא"ש לא התרחק בזקנו מכל דבר חכמה.

שם הערה 2 — (תחת ר' יוסף חילו צ"ל ר' יצחק ב"ר יוסף, וראה ההערה לעמוד הקודם).

לעמוד 269 — (צ"ל Estella תחת Estella). לעמוד 272 הערה 2 — (תחת הסבאר לבאור הנרבוני צ"ל ר"ש מוטוט בבאורו לפי' הראב"ע). ודברי המחבר שם צורקים לזמננו זה, אולם לא למאה הי"ד למח"נ כי אז היו בינינו פלסופים שהיו ג"כ מבעלי הסוד והרמו.

לעמוד 273 — שלא בצדק צרף המחבר את שם הרמב"ם הנקרא הרב המאמין עם מהרסי רגש האמונה אצל המומר אבנר.

לעמוד 274 — אידות ר' שלמה אלקונסמנטיני צריך להעיר כי שם אביו היה חנוך (אוצה"ס עמוד 292 נומר 425), אולם גם שם אביו ר' חנוך אלקונסמנטיני (בעל ספר מראות אלהים) היה שלמה, וכפה"נ אחד משני המחברים האלה היה אביו השני; ואשער כי ר"ש בעל מגלה עמוקות (שמסנו נמצא כ"י משנת ה"א קי"ג) היה אביו בע"ס מראות אלהים, ואין בידי לחפש ולברר עתה.

לעמוד 277 — צ"ל את דן משה אבודיאל, ככתוב אצל המחבר.

לעמוד 279 — במור אורח חיים סימן רמ"ב העיר ר' יעקב על עצמו כי עני היה „כמוני היום שיש לי מעט משלי ואינו מספיק לי וצריך אני לאחרים“.

וראוי להעיר כי ר' יעקב חבר בראשונה קיצור פסקי הרא"ש אביו (והם הנקראים במצבתו בשם פסקים, ולפעמים נקראו גם רמזים), ועל ידי העבודה הזאת כפי ההשערה נולד אצלו הרעיון מחבור הד' בורים.

לעמוד 281 — הרחיד"א בשם הגדולים (עמוד 86) יספר לפי תומו: „ורבינו יעקב

בעל המורים נסע מאשכנו לבוא לארץ ישראל ובעיר כיוא [Chios מאי יון] נתבקש בישיבה של מעלה; אך הלא ידענו כי מצבתו היתה בטולטילה. הן אמת כי במצבתו באבני זכרון [שורה י"ו] כתוב: „ובי"ב בתמוז הובא עד אביו הרא"ש ז"ל לשכב אצלו", וכמו שחשב רש"ל בהערותו שם שנוכל להצדיק את בעל השלשלת שר' יעקב נשאר באשכנו ואחרי מותו הביאו עצמותיו לספרד, כן נוכל להצדיק ג"כ את ספור הרחיד"א; אולם לפלא יהי כי לא זכרו במצבה את דבר נסיעתו לארץ ישראל. ובאוה"ח לרח"ם (עמוד 488) הביא בשם היוחסין [ד' קרקא] שאשת ר' יעקב ובתו שהיתה אשת אחיו ר' יהודה הרגו עצמן בשעת השמר [ובר' לונדון לא מצאתי זאת], וממצבות שנדפסו באבני זכרון שם נדע כי ר' יהודה נשא את בנות אחיו ר' יחיאל ור' שלמה, אך לא בת אחיו ר' יעקב; וראה הערת רש"ל שם. לעמוד 282 — בונת המחבר כי באורי ניקולאי דע לירא שלקח הרבה מרש"י היו לעינים גם ללוטהער מיסר הריפורמציא באשכנו, כאשר הביא המחבר למטה (עמוד 399).

לעמוד 283 — צריך להוסיף כי ס' אבודרהם יקר ונכבד הוא לנו כי בו שרדו וימלטו דברים רבים מסדור רב עמרם גאון (שלא בא לירנו בתמונתו וצביונו) ומסדור רב סעדיה גאון ומשאר חבורים קדמונים.

שם למטה — ר' שם טוב י' גאון חבר גם כן שמות וחדושים על כמה מסכתות כאשר רשם רח"ם (עמוד 600).

לעמוד 284 הערה 2 — ספר חקות הדיינים נדפס בחמשה קונטרסים לקורניל (ווין תרכ"ד), ושם הוא מיוחס לר' שלמה בן

מזראת תלמיד הרא"ש; ובעל היוחסין (ד' לונדון עמוד 224) הביא כבר שתי הדעות. לעומת זה צריך להוסיף על חבורי הריטב"א (עפ"י רח"ם עמוד 477) פירושו לס' יצירה הנזכר בחדושו לבבא בתרא, והלכות ברכות שראה הרחיד"א (שם הגדולים עמוד 74) ושם נזכרו גם הלכות פסח.

שם הערה 4 — ביוחסין ד' לונדון (עמוד 223) כתוב כי הר"ש מקינון והרשב"ץ נפמרו שנת ע"ב (1312), וכפי הנראה שגיאה היתה במקורו, ואולי

צ"ל קי"ב תחת ע"ב.

לעמוד 285 — לא נוכל לומר כי הציין הדור הזה בהרחקת החכמות, וכל חכמי ישראל מומן רס"ג ר' בחיי והרמב"ם התאוננו תמיד על בני ההמון

והנמשכים אחריהם המואסים בחכמות; רק אמת הוא כי הפרש גדול היה בין זמן ממשלת הערבים אוהבי החכמה בספרד וזמן אשר היתה יד כהני הקטליקים על העליונה במדינה זאת, אשר בכל יום המציאו גזרות חדשות על בני ישראל

לעמוד 289 הערה 3 — השערת המחבר כי אבן ביליא ופועל אחד הוא לא נראה, והרמ"ש בעל ההשערה הזאת כנראה עזב אותה

אחרי כן, וברשימת בודליאנא (עמוד 2118) הוא נוטה לומר כי הפועל הוא בשם נרדף אל המחבר.

לעמוד 290 הערה 2 — (תחת התרגום העברי במונק צ"ל רמ"ש ש בחבורו על התרגומים לעברית מעמוד 51 והלאה. מונק

בחבורו הצרפתי Mélanges וכו').

לעמוד 293 — יש להתפלא על תמיהת המחבר מדוע חשדו את אבן-כספי, ומי מחכמי היהודים הקדמונים שלח פיו ולשונו כמותו לומר כי כל דברי תורה משה עד הכל הכל? אף כי אמת הוא כי לאהבת החרוד בלשון נופל על לשון (bon-mot) יד ושם במאמר המגונה הזה. — שם הערה 1 — תחת יהודה אברבנאל צ"ל יצחק, כי הוא המוכן מהמחבר הקורא את אברבנאל סתם. לעמוד 295-6 — המחבר שכח להעיר כי החבור היותר נכבד בספרות ישראל מהרלב"ג הוא באורו לכתבי הקדש עם השטה המיוחדת לו תועליות הרלב"ג (והעיר ע"ז בקצרה המהרגס עמוד 300). ואמנם כבר מצאנו בפירושי רס"ג וס' הגלוי שלו וכן בפירושי הר"ש בן חפני כי התעוררו כפעם בפעם לבאר ההועלת (פאידה, פואיד) היוצאת מדברי כתבי הקדש; אולם מהכותבים בשפת עברית היה הרלב"ג מיוחד להחזיק בשטה זאת במדה מרובה.

שם בהערה — (החת בהמוכר „לשנת 1860 ושנת 1861" צ"ל „לשנת 1869"). לעמוד 296 — מה שיחשוב המחבר למדה רמה שבה התרוסס הרלב"ג על הרמב"ם עוד בספק גדול הוא אם נוכל לחשוב זאת למדה רמה, והנה המחבר יאמר למטה בעמוד זה כי הרמב"ם כתב ספרו בעד הנבונים בעם והרלב"ג דבר דבריו לפני כל הקהל; ואמנם לא העיר כי בימי הרמב"ם מעטו עוד דורשי החכמות בישראל והרוב מהם הביטו בשאט בנפש על תורת ישראל ואמונתו מפאת ההבדל שביניהן ובין הפלסופיא הזמנית, ומטרת האדם הגדול היתה להראות להחוקרים האלה שהיו כמעט כולם סן המשאיים כי הדת היהודית לא התנגד הרבה לפלסופית אריסטו, כאשר כן עשה רס"ג עם בעלי שטת המדברים שמשלה בימיו; אולם בזמן הרלב"ג כבר פשטה שיטת אריסטו גם במחנה ישראל במדה רחבה גם בין המיטינים גם בין המשמאילים, ומטרת החכם הזה היתה לא להגן על דת ישראל כי אם להוכיח כי זאת האחרונה הוכל לעשות עוד כמה הנחות לשטת המשאיים רב יתר מאשר חשב הרמב"ם והבאים אחריו. ולפי זה עקר ההבדל בין שני החכמים האלה היה מפאת מטרת חבוריהם ומצב בני דורם; והשופט בצדק יודה כי בשום אופן לא נוכל להעריך את פעולת הרלב"ג לפעולת הרמב"ם, כאשר לזה יודה גם המחבר למטה (עמוד 300).

לעמוד 301 — כניו של ר' משה נרבוני בשלמות היה דון וידאל בלשום, לפי השערה נייבוער-רענאן (חלק ב' עמוד 666) הוראתו אדם יפה (Bellehomme-Belsom).

שם הערה 1 — אורות ס' שער השמים המיוחס לאבי הרלב"ג האריכו ר"ה גראס בטונטש-ריפט לשנת 1879 במאמרו לקורות היהודים בארלדי, הרמשי"ש איברועטצונגען (מעמוד 9 והלאה), נייבוער-רענאן (חלק א' מעמוד 589 והלאה). ולדברי הרלב"ג בהערה שם אורות י"ג מדות דר' ישמעאל יש להעיר כי מצאתי בב"י מאמר המובא בשם רס"ג כי גם הי"ג מדות הן מדברי אגדה שאין לסמוך עליהן; ואולי בעבור זה אין ליחס לרס"ג את הפי' ליי"ג מדות שהדפיס הר"ז שעכמער במה"ע בית הלמוד שנה ד', וגם רמשי"ש (עמוד 935) מסתפק בזה.

שם הערה 2 — בשם אבי ר' משה שהוא ר' יהושע אין להסתפק כעה; ראה רמשי"ש (איברועטצונגען עמוד 311), נייבוער-רענאן (חלק ב')

עמוד 666), וט"א יר' היה שם זקנו או שם אבי זקנו, וגם בנו של ר' משה נקרא יהושע כשם אבי זקנו (רמ"ש עמוד 56 הערה 76).
לעמוד 302 הערה 2 — תולדות אהרן ניקומידיאו כתב זה לא כביר ה' יהודה סאווסקאן במבוא לספר כתר תורה (גולוו תרכ"ו).

שם הערה 3 — הצדק עם פינסקער בליק שישב בקוסמניא.
לעמוד 303 — שני החבורים גן עדן וכתר תורה נדפסו מסאווסקאן (גולוו תרכ"ו—תרכ"ז).

שם הערה 1 — צריך להוסיף כי לא ידע אהרן השני כי כבר ר' דוד המקמץ ורס"ג ובן חפני ואחרים מחכמי הרבנים השתדלו לפרש את הכתובים הנראים כמגשימים, ולו היה בחפץ הרמב"ם לקחת דעות ופירושי חכמים קדמונים היה מוצא גם בספרות הרבנים חסר רב מרבה מהכיל.
לעמוד 304 הערה 1 — מלשון אמר לנו הרא"ש בלי מורנו או רבנו נראה ההפך מדעת ווייס שלא היה הר"י מדורא תלמיד הרא"ש.

לעמוד 305 — ברושם ההלכות הזמן ההוא באוסטריך ראוי להביא פה כי בשנת ה"א צ"ח (1338) היציאו ההערצונים אלברכט ואומין פקודה שיקחו היהודים רבית מכל ליטרא ג' פשוטים לשבוע, והיהודים בווינא הצינו לפני הממשלה כתב התחייבות על זה בעברית ואשכנזית (וואלף במוזכיר לשנת 1860 עמוד 31), וזהו נוסח הכתב העברי: „נחנו היהודים קהל וינא מורים ומודיעים לכל רואי כתבינו זה או לכל שומעים אותו לקרות שברצון נפשינו שלא באונס אלא בלב שלם ובנפש חפצה ובדעת שלימה מחמת שראינו חסד עירונינו [בירגער] כאן בעיר וינא שעשי עמנו בעת דוחקינו ועוד ברצון רוצים לעשות כאשר אנחנו בטוחים בחסדי הש' ית' ובחסדם לבן נתננו להם מתנה זאת להלוות להם הליטרא מעות וינא בשלשה פשוטים וששים בפשוט ושלשים פשוטים במחצה לשבוע הן לעשירים הן לעניים כאן בעיר וינא היושבים פה. ולפי שאילו הדברים אמיתים נתננו להם כתבינו זה לראי' ולעדות בחתימת רבותינו שיהיו דברים אילו קיימים בלא שבירה. וכתב זה נכתב וניתן כאן בווינא ביום ששי בראש חודש תמוז שנת חמשת אלפים ותשעים ושמונה לבריאת עולם קהל וינא. העני סעדי' חיים בר' שניאור ולה"ה. העני חיים בר' אלעזר לב"ע. העני משה בהר' ועליג ישוע. ואורי' הנבזה בלא הי"י".

לעמוד 322 הערה 2 — מצונץ ליטעראמורגעשיכטע (עמוד 369) ועמודי העבודה ללאגרסהוטה (עמוד 56) אנו רואים כי הפיוט הזה הוא

מליחה ליום כפור המתחלת אני הוא הקונן (המקונן), ומחברה הוא ר' ברוך בן יחיאל הכהן, והיא נ"ו חרוזות עפ"י א"ב כפול, והחרוז הוא במלה מים, וסיף הסליחה ממעיני השועה נשאבה מים. שלא להחליף את מחבר הסליחה הזאת עם ר' ברוך בר' שמואל בעל ס' החכמה ממגנצא שהיה בימי בעל הרוקח, וגם הוא חבר פיוט ליו"ב שהתחלתו דומה לראש הסליחה הזאת: אני הוא השואל (בעמודי העבודה שם בטעות: אני אני השואל; אולם ראה צונץ שם עמוד 308; לוח הפייטנים בנחלת רשד"ל עמוד 31).

לעמוד 328 הערה 1 — מציור תמונת אסתר שראה משאצקי אין להוכיח מאומה, כי

הציור נעשה על פי ההגדה, וכמה ציורים הראו שונאי היהודים בימי הבינים מהמונות ילדים שנהרגו ע"י היהודים לצורך דתי!

לעמוד 329 — בסוף הספור אידות יהודי פולין ראוי לצרף גם המקומות אודות יהודי רוסיא במאה הי"ד שכבר העיר עליהם צונץ (דיא ריטוס עמוד

72), ולהוסיף עליהם את דברי ר' יעקב בעל הטורים בשם אביו (טור אה"ע סוף סימן קי"ח) אודות תלמיד הרא"ש ששמו היה ג"כ ר' אשר ונפטר במציליא והעידו אחרי מותו: „ואנו מעירים וידוע לכל בני חבורתינו שמיום בואו לכאן לא בא שום אדם ללמוד לכאן ששמו ר' אשר אלא אותו רבי אשר בר רב סיני והוא היה מארץ רוסיא וכא לכאן עם בחור אחד ששמו רבי יהונתן. לפיכך כיון שידוע לנו שרבי אשר בא מארצו ולמד פה אצלנו [בטוליטלה] והועד עליו שמה אשהו מותרת; ולמעלה שם בעדות ר' שמואל נקרא ר' אשר זה אשכנזי, על כי יוצאי רוסיא הגיעו לספרד דרך אשכנז, ואודות הוראת ארץ רוסיא ראה במלואים לחלק הקודם (חדשים גם ישנים 7 עמוד 44).

לעמוד 333 — (תחת נבחרי האצילים צ"ל נבחרי העם).

לעמוד 337 הערה 2 — צ"ל בספרו המובא למעלה (עמוד 268 בהערה).

שם הערה 3 — עוד קודם בן יעקב הוכיח הרח"ס כי הר"ן בעל הדרשות הוא בעל הפי' על הלכות האלפסי, אולם ספר הרח"ס נדפס זה לא כביר (אור

החיים 1886, עמוד 559), גם הוכיח שם שהר"ן לא היה תלמיד הרמב"ן, ושחבר גם תשובות רבות.

לעמוד 339 — אין להפלא אם על מצבת ר' שמואל אבולעפיא לא נמצא דברי תלונה, כי זה היה מפני יראת המלכות של דון פידרו האכזר.

לעמוד 350 — נגד הוכחות המחבר כי המכתב בפשע ארץ הוא ערוך נגד המחזיקים בימין הרמב"ם צריך להעיר כי כמה כאמרים ומבטאים

במכתב זה ערוכים בודאי נגד מתנגדי הרמב"ם: נורא בי עמרם (אש החרם נגעה עד הרמב"ם הנקרא אבו עמרן), ותתנו לחרם יעקב וישראל לגדופים (החרם הזה נוגע אל כל ישראל), הכת המתחסרת נפשים מצודרת (שייך ביותר על מתנגדי הרמב"ם שאמרו על עצמם שמעשיהם לשם שמים ומפני מרת חסידות), רבני צרפת וכו' דברו על השמש בחצי השמים לכסותו תחת כנפיים (זהו בלי ספק נגד הרבנים שרצו להסתיר ולהאביר את ספרי הרמב"ם מתוך קהל ישראל). רק אמת הוא כי מגמת פני הרמב"ן היתה לרדוף אחרי השלום.

לעמוד 351 — אודות מכתב הר"ש ספורטא ראה הערתי למעלה (לעמוד 55 ועמוד 64).

לעמוד 352 — לדברי המחבר: הפעולה היותר נכבדה של הרמב"ן היתה וכוחו וכו' צריך להוסיף המלות: מחוץ למחנה ישראל, כי לנו אנחנו

היהודים אין ערוך לפעולתו בספרות ישראל, אולם מוכחו זה לא היו לנו כל תוצאות; גם השתדלותו והכרעתו לכבוד הרמב"ם (אף כי היה קשור בקרבת בשר ורוח אל מתנגדיו) הכי נכבדה היא.

לעמוד 354 — לפי דעתי עוד לא נתברר הדבר כל צרכו אם באמת בונא שטרוק

רי פורמא הוא הרמב"ן, כי בספרות ישראל לא נודע השם הזה כלל, ובספרי העמים (כפי אשר הביאו וואלפיוס בשם יאנוויציוס וקארפצאוו, רמ"ש ברשימת בודליאנא 7—1956 וקייזרלינג במונטסשריפט שם) נזכר הרמב"ן ובונאשתרוק כשני אנשים, והעונש אשר הטילו על האחרון לגלות מארצו במשך שנהים ולשרוף ספר הוכוח שלו באש לא נזכר בשום מקום מן הרמב"ן. וכבר העירותי למעלה (לעמוד 125) כי דעת המחבר כי הוכרח הרמב"ן לעלות לארץ ישראל מפאת גורת המלכות אין לה על מה שתסמוך, וברלינער הבטיח בלבנון (שנה ו' עמוד 581) לדבר מזה, ולא אדע אם כבר קיים הבטחתו. [שוב ראיתי כי נייבויער-רענאן (חלק א' עמוד 563) יסכים להמחבר אודות השם בונאשתרוק, ואמנם יוכל להיות כי לא הכנים עצמו לדרוש ולהעמיק בדבר רק סמך על המחבר].

לעמוד 355 — בלבנון שם (עמוד 581, ולא 468) כתוב: „שרצוני להיות מלמול שמהי בחיק אמי", והמחבר יגיה שמחים בחיק אסם; אולם גם המלות שרצוני להיות מלמול אינן מובנות, לכן נראה להגיה כי תחת שמהי צ"ל נשמהי, ור"ל כי מלמול נשמהו כשתתפרד מן הגוף יהיה בחיק אמו (בארץ הקדושה). לעמוד 356 הערה 1 — הדברים שנאמרו בשמי צריכים חקון, כי אנכי אמרתי שמדברי הסופרים הערבים בענין הזה אין ללמוד מאומה, כי פעם יאמרו שהרבנים הם המגשימים ופעם שהקראים מגשימים, אולם אין לכתור כי עד עתה לא נודע מחבר קראי שהיה מן המגשימים, ועל כל פנים מוטן בנימין נהאונדי ואחריו בודאי לא היו הקראים מגשימים.

לעמוד 357 — אצל צונץ (גר"פ הוצאה חדשה עמוד 417 הערה b) כתיב שב בקרש ולא שב מקדש, וזהו יותר קרוב אל שב פושקריש.

לעמוד 359 — אודות ר' עזרא ור' עזריאל לא יוכל המכתם המיוחס לר' משולם דפירא לברו להכריע בדבר כי שני אנשים היו, ואולי הצדק עם צונץ (גר"פ שם) ורח"ם ויעללינק ורמ"ש (רשימת בודליאנא עמוד 755) כי איש אחד הוא שעפ"י טעות נחלק לשנים, כי כמה דברים מובאים במקום אחר בשם ר' עזרא ובמקום שני בשם ר' עזריאל.

לעמוד 363 — פילון האלכסנדרני במחברתו על עשרת הדברות כבר האריך כשבח המספר השלם והנכבד עשרה, ודבריו הובאו אצל הקרקסאני בשם אלאסכנדראני החכם מכת האיסים (אלמגאריה).

לעמוד 365 — את התרי"ג מצוה הבנים כבר הרס"ג בתוך עשרת הדברות (בקובץ מעשה ידי גאונים ובפירושו לס' יצירה ובבאורו לתורה).

לעמוד 366 — אודות ס' הבהיר ראה המקומות שאסף צונץ (גר"פ שם הערה c).

אחרי ההערות הקטנות לציון נ' אתן כזה הערה כללית לקורות הקבלה וראשית צמיתה.

הנה כל אשר קרא בעיון את דברי המחבר יתן לו תורה וההלה על אשר סדר והעריך בשטה שלמה ביר חכמתו הטיבה עליו את כל השאלות והטענות שישאלו ויטענו המבקרים מימות הבונה והרב יעב"ץ עד ימינו אלה נגד קדמית הקבלה כפי שהיא ערוכה בס' הזהר והנלוים אליו, אולם מצד השני לא יוכל השיפוט

בצדק ובלי משוא פנים להחליט כי צלחה ביד המחבר לגלות את המסכה הנסוכה על הענין הנכבד הזה ולהסיר את הצעיף מעל פני חכמת הנסתר, וארשים פה בקצרה איזה ספקות אשר יהעוררו נגד שטת המחבר:

א.

המחבר יחליט (עמוד 364): „בי הקבלה לא היתה אלא מחאה ופעולה מתנגדת להתפלספות הנוטים אחרי הרמב"ם", ועל זה ישאל השואל הלא רואים אנחנו אצל יהודי אשכנז אשר פלסופית הרמב"ם לא הגיעה שם כלל צמחה גם כן שטת הקבלה, וכאשר נראה למטה ראשית השמה ההיא נולדה כמאתים ושלש מאות שנה קודם הרמב"ם? ואף כי הקבלה האשכנזית משונה היא מהקבלה הצרפתית והספרדית, בכל זאת הן רק כסעיפים וענפים שונים היוצאים מאילן אחד, ועקר חכמת הנסתרות ושרשה אחד היא.

ב.

לפי דברי המחבר המקובל היותר קדמון הוא ר' יצחק סג"י נהור בן הראב"ד אשר ממנו נשארו לנו רק איזה לקוטים קלי הערך והכמות; אולם מאד יקשה לומר כי שטה רחבה ועצומה כשטת חכמת הקבלה — גם כפי אשר היא ערוכה אצל ר' עזריאל — הוכל להיות מעשה ידי איש אחד. וכבר התנגדתי לזה במכתבי בידישע צייטשריפט לגייגער (לשנת 1867 עמוד 192; וצר לי כי בשנת הרכ"ט נאבד מירי המאמר העברי הנוכח שם). שוב ישער המחבר (עמוד 359) כי הראב"ד אבי ר"י המציא את שטת האצילות, אולם מהערתנו למעלה (לעמוד 75) יראה הרואה כי גם זה ללא אמת.

ג.

כבר ראינו למעלה (בהערות לעמוד 5—73) כי הרבה מדברי הפלסופים מובלעים בשטת הקבלה, ולא בלבד מפלסופיא של הפלאטונים החדשים כאשר לזה יורה גם המחבר (עמוד 366). כי אם גם מפלסופית הערבים בארצות המזרח ובספרד; ולדברי המחבר היה הראב"ד שונא גמור לחכמות חזוניות וגם התפאר באידיעותיו בחכמות (ראה די"י חלק ד' עמוד 266 והערתו במלואים שם חדשים גם ישנים 7 עמוד 41). ואיך נהיה הדבר כי בנו ר' יצחק התנגד לו במרה גדולה כל כך והעמיק לדרוש בספרי הפלסופיא גם לקח מהם דברים הרבה והאמין בהם כאלו נהנו מסיני?

ד.

המחבר יאמר כי לא נדע באיזה אופן קבל ר' יצחק את תורת הפלסופיא של הפלאטונים (עמוד 366), ואחרי אשר לבטח לא יאמין המחבר לדברי המקובלים

המאחרים שהסודות האלה נודעו לו ע"י גלוי אליהו, אם כן מוכרח הוא להורות כי למר את הסודות האלה טפי מורה או קרא אותם (אולי קודם שנעשה סגי נהור) בספרים; ואין כל ספק לפי האמור בסימן הקודם כי הסורה אשר למד אצלו או הספרים שקרא בהם לא היו מיחסים הדברים לחכמות הגוים שאין כל קדושה שייכה בהן, כי אם העריכו לפניו הדברים כאלו הם סודות עצומים מקדושי חכמי ישראל הקדמונים. ולולא זאת איך היה מרהיב בנפשו עוז להקריש את דברי הפלסופים ולא ירא פן היום או למחר יבוא אחד מחכמי פרונינצא או ספרד מהעוסקים בפלסופיא ויגלה את מקור הדברים והיו הוא וסודותיו לבז? — על הדרך הזה נראה כי אין מפלט לנו בלתי ההנחה כי היה לר' יצחק מורה שלמדהו את חכמת הקבלה כחכמה קדושה ונסתרת מחכמי ישראל הקדמונים; אולם גם זה המורה לא בדה הדברים מלבו כי אם קבלה מרבו ורבו מרבו במשך כמה דורות, ובכל דור נתוספו בקבלה זאת דברים שונים ממקורות שונים ישנים וחדשים והיו לבשר אחד בגוף חכמת הקבלה. אל ההנחה הזאת יסכימו גם הפרטים האחרים בקורות הקבלה אשר נודעו לנו היום כאשר נראה למטה.

ה.

איך נהיה כדבר הזה שר' עזריאל המקבל הראשון מר' יצחק סגי נהור המקובל הראשון כבר ידבר מחכמת הקבלה ומהמקובלים כמדברים ידועים (עמוד 361)? ואם אמת הדבר שרבו המציא את החכמה הזאת מדוע לא אמר כי מן השמים גלו לרבו את הסודות האלה ע"י גלוי שכינה או גלוי אליהו כמו שאמרו המקובלים הבאים אחריו? ועוד יותר מזה כי עד עתה לא נמצא בדברי ר' עזריאל שיוכיר את רבו אף פעם אחת, הלא דבר הוא! וגם מזה נוכל לשפוט בצדק כי חשב את חכמת הסוד לחכמה קדמונית שנמסרה לרבו ע"י מקובל אחר שקבלה מרבו ורבו מרבו, כאשר זאת היא הוראת השם קבלה שהונח בראשונה לתורה שבעל פה (ובתלמוד לנביאים וכתובים).

לכן אחזה את דעתי בקצרה בענין מקור חכמת הקבלה ואיך נוכל למצוא הדרך ביער השאלות והמבוכות המסובכות האלה (אשר אמנם יש להוסיף עליהן הרבה אם נאמר לקבל את דעת המחבר).

הנה נודע כהיום כי בזמן הגאונים — וכפי הנראה גם בזמן האטוראים — נמצאו אנשים בבבל ובפרס שעסקו בשמות ה' ושמות המלאכים וסודות עולמות העליונים ומעשה מרכבה, גם התעסקו בקבלה מעשית וכתבו קמעות עם שמות הקדושים לרפאות החולים ועל כל צרה שלא תבוא (ראה זכרון לראשונים ד' עמוד 189 בתשובה מרש"ג ורה"ג: „ולפום הבין סיבתה בין קמיעי וגאמריין שמות כרי שיעורו המלאכים ברבר"). ואף כי הגאונים בעצמם לא התעסקו בזה, בכל זה אמרו בזמן רה"ג כי רב משה בר יעקב גאון סורא ורב גטרונאי גאון הראו אותות ומופתים ע"י סודות ושמות הקדושים, ורה"ג הכחיש זה. ולבר מספרי היכלות, אותיות דר' עקיבא ושיעור קומה היו עוד בידיהם ס' רוא רבא, ס' שר תורה (נכלל בס' היכלות, ראה בית המדרש מעללינק חדר ג' עמ' 107, ובמבוא שם עמוד XXII), ס' הרבא דמשה (שמעתי כי נדפס עתה מר"ם גאסמער), ונוכרו בתשובת רה"ג במעם וקנים.

ומצד השני נודע עתה ע"י הקרקסאני כי ספרי האיסיים (אלמנאריה) מארץ ישראל וממצרים שעסקו הרבה בדברים אלה נמצאו ג"כ בבבל ופרס בעברית ובארמית וערבית; ועל כי האיסיים התעסקו ברפואות ע"י שמות ומלאכים קרובה היא ההשערה כי הספרים הנוכחים וכן המאמרים הנמצאים בתלמוד ומדרשים בענינים אלה יצאו מבני כת האיסיים. ואם כי חלק הקבלה המעשית נתפרסם שם ע"י החבורים הנוכחים, החלק הלטורי מן הקבלה היה גם בבבל ופרס כמזכיר וחתום אצל יחיד סגולה כיאות לחכמת הסודות, ובו נוספו בפעם בפעם דברים משמת הפלסופיא הומנית. ועל כל פנים נראה מכל זה כי במשך זמן כביר היה בבבל ופרס מושב ומשכן חכמת הסודות, וזה עתה נתקיים הדבר ביתר שאת על ידי ס' יוחסין של אחיטעץ הגדפס מידידי הר"א נייבויער (סדר החכמים חלק ב' מעמוד 111 והלאה), כי שם יסופר מר' אהרן טבגדאד (הנקרא מבעל הרוקח בשם אבן אהרן) שהיה בקי בשמות הקדושים ונעשו לו על ידיהם נסים ונפלאות, ואחרי כן בא לאיטליא ונתיישב שם במאה התשיעית למ"ה. וכבר ידענו מעדות ר' אלעזר בעל הרוקח בפי' ההפלות שלו שהוא קבל חכמת הסודות מר"י חסיד שקבל מאביו ר' שמואל חסיד, והוא קבל מר' קלונימוס הזקן וכו' עד אבן אהרן בנו של ר' שמואל הנשיא שעלה מבבל ובא לעיר לוקא בלומברדיאה ומסר סודותיו לר' משה בר' קלונימוס (מצרף לחכמה דף י"ד, רש"י בתולדות ר' נתן הערה 57, כרם חמד הששי עמוד 23), ור' משה עם משפחתו עלו מאיטליא ונתיישבו במגנצא והיה בידם תיבה עם קונטריסים מסודות (תשובות רש"ל סימן כ"ט ורש"י שם; וראה גם מאמר עפשטיין בהחוקר שנה ב' בראשה).

ואחרי אשר מכל זה נודע לנו ברור כי מקור חכמת הסודות שבאיטליאה ואשכנז היה בבבל ופרס (אף כי בפעם בפעם חרשו בה דברים והוסיפו עליה בארצות אירופא), נוכל לקבל כיסוד מוסד כי גם חכמת הקבלה שבספרד ופרובינצא היא נצר ממטעי בבל, ובפי הנראה יצאה מבבל מומן מאוחר בערך, אחר שנתפשטה שם פלסופיית הפלאמונים החדשים עם הוספות שחדשו הפלסופים הערבים בארצות המזרח ובספרד. או יוכל להיות כי אחר מבני משפחת ר' משה בר"ק הלך מאשכנז לספרד ושם קבלה חכמת הנסתר צורה אחרת ע"י הפלסופיא, וכמו שהיתה חכמת הסודות צרורה וחתומה באיטליא ובאשכנז במשך שלש מאות שנה מר' אהרן טבגדאד עד ר' אלעזר מגרמיוא, ועד זמנו של זה האחרון היתה נמסרת בחשאי מאב לבנו ומרב לתלמיד ולא נודעה לאיש זר, כמו כן היה הסעיף האחר שיצא ממטעי בבל לספרד ופרובינצא לחכמה נסתרה כשמה ונשמרה במשך כמה דורות או במשפחות ידועות או אצל אנשים נאמני רוח ובעלי סוד שמסרו איש לאיש בצנעה עד ימי ר' עזריאל והרמב"ן. (ואולי התעוררו לגלותה בראותה כי בעל הרוקח יצא חוץ ממחיצת בעלי הסודות וגלה דברים שכמו אוהם המקובלים הקדמונים). ועל כי ר' עזריאל לא יוכיר את ר' יצחק בן הראב"ד, רק המקובלים שבאו אחריו מיחסים לו, לכן עוד הדבר מוטל בספק אולי היא רק השערה אחד המקובלים שנתקבלה אח"כ בדבר בריא, ובאמת קבל ר' עזריאל מאדם אחר. אולם איך שיהיה אין ספק בדבר כי לא ר' יצחק היה המחולל ומוליד את הקבלה הספרדית, כי אם הוא היה רק כמבעת בשלשלת ארוכה שראשה מגיע לבבל ופרס וזמן הגאונים. ומי יודע אולי כמו שנודע לנו

כי בעל הס' אתולוגיא שהיה מארץ המזרח הניח ליסוד מוסד את שמת האצילות והאורות הנאצלים מן הסבה הראשונה וגם את האדם הקדמון (העליון); וכאשר נתגלה לנו זה עתה כי ר' בחיי הדיין החזיק ג"כ בשמת האצילות והאמין כי באצילות היו עשר מדרגות (ספירות) וסמן חכמה, כתר (כבוד) ויסוד; וכמו שמצאנו כי שם התוהו להסבה הראשונה האין או הלא לקוח מדברי הפלסופים בכבל ובספרד—אולי יתגלו לנו בקרוב עוד פרטים רבים מקבלת אנשי ספרד בספרים קדמונים מספרי הפלסופיא המזרחית וחכמת הסודות שבכבל ובפרס. והנה זה לא כביר מצאתי בחלק מס' גדול בחקירת הדת בכ"י דפה, ומחברו יתייחס בפעם בפעם עם הרמב"ם וכתב ספרו בארצות המזרח בשנת אלף תקל"ד לשטרות (דהתקפ"ג ליצירה, 1223 למה"ג), ובתוך שאר דבריו נגד הרמב"ם בענין מעשה מרכבה יאמר אחרי הביאו מאמר התלמוד אורות תלמידי הלל הזקן ור' יוחנן בן זכאי:

הנוף הערבי

התרומם העברי

<p>ויסתחיל בחסב הרא איצא אן יכון ארסטו אערף מנה בצורה אלמרכבה ואבבר בעלום אלא לאהיה תם אן אלקבלה אלתי תדאולהא עלמא אלאמה באן אלבריתות אלתי באידהם היכלות לר' ישמעאל והיכלות לר' עקיבה ושר תורה לר' נחוניא בן הקנה וגירא אלמתמנאת [אלמתמנאת] ברת אלמלאכים ואסמאיהם הו שרח מעשה מרכבה.</p>	<p>ולפי זה יצויר גם כן שידע אריסטו יותר ממנו (מריב"ו) בצורת המרכבה והיה גדול ממנו בחכמות האלהיות! ועוד כי הקבלה שמסרו חכמי האומה תודיע לנו כי הבריתות הנמצאות בידיהם: היכלות לר' ישמעאל, היכלות לר' עקיבא, שר תורה לר' נחוניא בן הקנה ווולחן, אשר בהן ידובר ממדרגות המלאכים ושמותיהם, הן הנה באור מעשה מרכבה.</p>
--	---

ומפאת כי השתמש במקום הזה בהמלה קבלה נראה כי כבר היתה המלה הזאת ידועה בימיו גם בארצות המזרח במובנה המיוחד (חכמת הנסתר), וגם איוה זמן קודם לו כי ידבר מזה כמדבר ידוע; וזהו בלתי אפשר אם נאמר כי בימי המחבר הזה נהחדש השם קבלה לחכמת הסודות באירופא, וימים ידברו.

לעמוד 368 הערה 1 — חתקס"ו תחת חתקצ"ו היא שגיאת הדפוס במהדורא ג', ובמהדורא ב' מחלק זה נדפס כנכון.

לעמוד 369 — שלא נמצאו בשבלי הלקט הנדפס כי אם בכ"י, ועתה בשב"ל הנדפס על ידי הר"ש בובער נמצא זה כסימן רס"ג (עמוד 252, וראה שם בהקדמה דף ג' הערה כ"ג).

לעמוד 371 הערה 1 — ויכוח ר' יחיאל נדפס מחדש על ידי ר' שמואל גרינבוים (בהארן 1873).

לעמוד 377 למטה — אורות ציון היום ד' ימים לר"ח תחת לחדש ראה המזכיר ה' עמוד 52, ו' עמוד 16, ו' עמוד 26 (הערה גייגער שם).

לעמוד 379 — (צ"ל תשובות מהר"ם דפוס לכוז שנת תר"ך תחת תר"ל).

לעמוד 380 — (צ"ל בכל מקום סער אלדולה, קרא: סער אד-דולה).

לעמוד 381 — כבר העירוהי למעלה (לעמוד 167) כי הדבר מוטל בספק אם י'

אלחריבה הוא סער אלדולה, כי גאון בשם עלי נודע רק אבי ר' שמואל שכבר היה זקן בימי הרמב"ם, וזמנו היה יתר מטאה שנה קודם סער אלדולה. והנה ידענו מתחכמוני להחריו כי עמלו המשוררים בארצות המזרח לחקות את משוררי הספרדים וסגנון שיריהם, וכוה נודע גם מטקאמאת כ"י; וראה גם הערת הר"ד קויפמאן במה"ע ריווי האנגלי (חלק ט' עמוד 168).

שם למטה — עוד הביא המחבר (עמוד 422 מגוף האשכנזי) מקור שלישי והוא כתובת אבן בעברית של התפוס ר' אשר המובאה אצל החכם סעלדען, וזולת זה הערה קצרה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (שם עמוד 423).

לעמוד 382 — (צ"ל לייטפוט Lightfoot במקום לייטפורט Lightfort, ככתוב בטעות אצל המחבר). — דברי המחבר כי המקובלים בעצמם מודים (ובזה הוא מסכים להם) כי הספירות והגלגול נתחדשו בסוף האלף החמישי הם שלא בדקדוק, כי כבר ראינו למעלה כי שטת האצילות נובעת ממקורות קדמונים, וגם אודות הגלגול נודע עתה כי כבר האמינו בו ענן ותלמידיו, והרס"ג ילחם נגד האמונה הזאת בס' האמונות והדעות, והנה בכלל צלחה ביד המחבר לקבץ הוכחות ברורות של חכמים אחרים ושליו כי נמצאו בס' הזהר בתבניתו הנוכחית דברים חדשים רבים שבשום פנים אי אפשר להקדיטם. אך בכל זאת עוד נשארו לפנינו שאלות רבות אשר לעת עתה לא נוכל להשיב עליהן בהחלט. כן למשל: אם באמת כבר היה הזהר ביד ר' עזרא או ר' עזריאל כמובא בס' טעמי מצות (צונץ גר"פ עמוד 419 הערה b) הלא אז נהיה מוכרחים להקדים זמן חבור הספר לזמנו של ר' משה די ליאון? מה ואיך היתה הכונת הס' מדרש ר' שמעון בן יוחאי שהיה ביד ר' בחיי ואחרים? האם לא נמצאו בזהר גם דברים קדמונים אם לא מומן רשב"י והתנאים לכל הפחות מומן הגאונים? ועוד שאלות כאלה אשר לפי רעתי לא נוכל עוד להשיב עליהן במענת בריא.

אלה הן ההערות המעטות השייכות לקורות ספרות ישראל שרשמתי בחפזן במשך קריאה אחת מחלק זה של דברי ימי ישראל, וגם בהן הייתי מוכרח על הרוב לדבר בקצרה וברטנו ציונים, כי לא אוכל לעכב את עבודת ידי החכם המתרגם לזמן ארוך ולהתעסק בחפוש ודרישה כיאות לענין זה. גם ראיתי כי על דברים הרבה כבר עמדו הדור. גוטמאן והחכם המתרגם בעצמו השוקד על עבודתו הגדולה בחכמה רבה ויגיעת בשר ונפש; ומן השמים יסיעוהו להביא לידי גמר את עבודתו הגדולה הזאת להועלת כלל ישראל, וביחוד לתועלת אחינו בני מדינתנו ובני שאר הארצות אשר שפת אשכנז לא נפרצה שם, ועינינו רואות!

מסרסבורג כסלו תרנ"ז.

אברהם אליהו הרכבי.